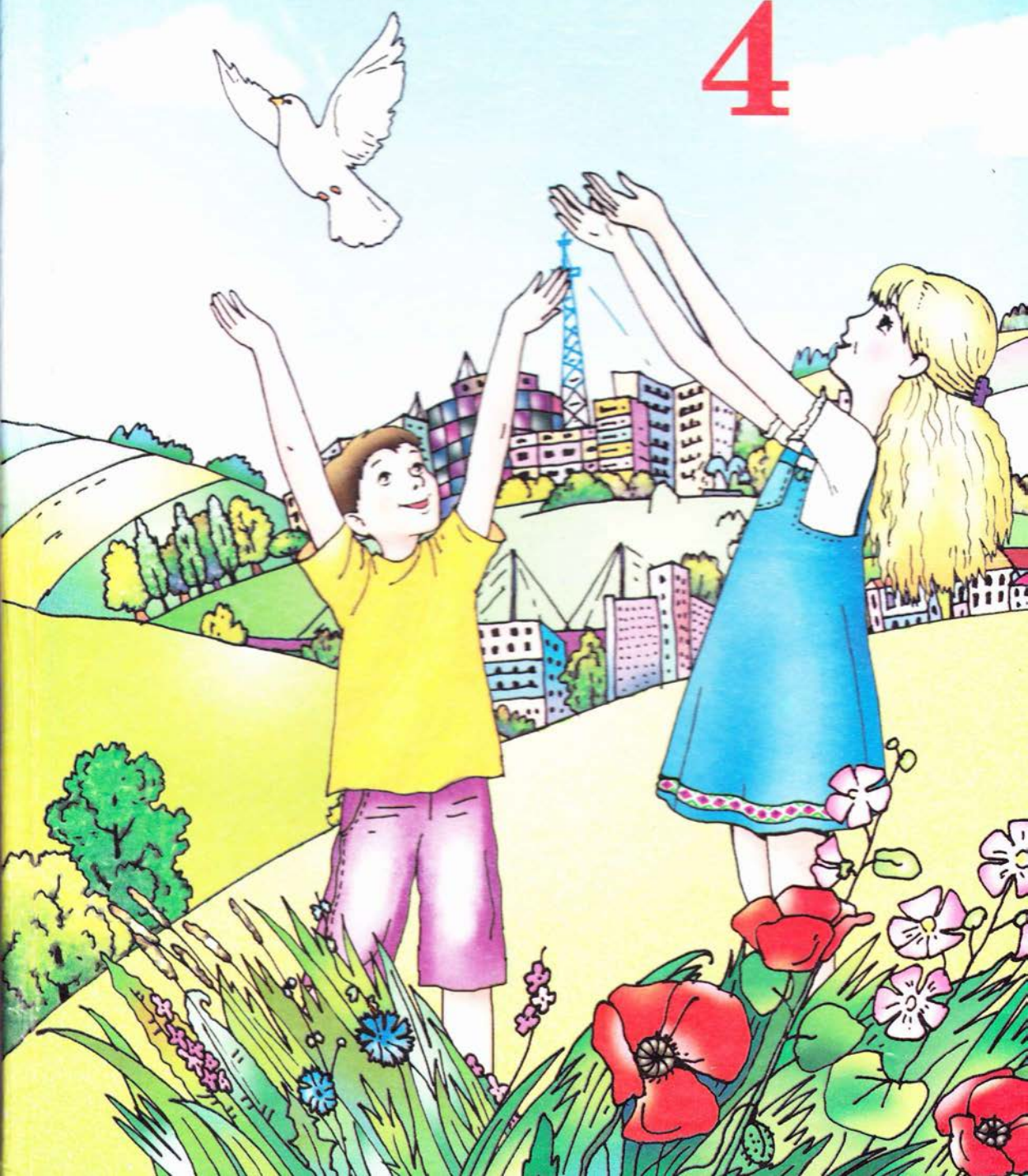

Я і Україна

Т. М. Байбара
Н. М. Бібік

4

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист Міністерства освіти і науки України № 1/11-803 від 25.02.04)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Автори: Т. М. Байбара (розділи: «Планета Земля — твій космічний дім»,
«Наша Батьківщина — Україна», «Рідний край»);
Н. М. Бібік (розділи: «Україна — держава», «Людина»,
«Людина і суспільство», «Культурна спадщина народу»).

Умовні позначення:

— запитання і завдання до теми;

— поміркуй;

— попрацюйте колективно або в групах.

Байбара Т. М.

Б 18 Я і Україна: Підруч. для 4 кл. — К.: Форум,
2004. — 176 с.
ISBN 966-7786-73-0.

ББК 20.Ія721

УКРАЇНА — ДЕРЖАВА

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Слова Павла Чубинського,
музика Михайла Вербицького*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

УКРАЇНА — РІДНИЙ КРАЙ

Можна все на світі
Вибирати, сину.
Вибрати не можна
Тільки Батьківщину.

В. Симоненко

СКАЖИ СВОЄ СЛОВО ПРО УКРАЇНУ

Майстри слова — письменники та поети — можуть яскраво й образно висловити свої почуття, співзвучні й нашим.

Ти, мабуть, знаєш багато пісень і віршів про Україну. Тож позмагайся з однокласниками, хто більше назве таких творів. А найулюбленіший проілюструй в альбомі.

Але перш ніж організувати виставку малюнків, виконай завдання, яке було запропоновано дитячим журналом «Соняшник» і призначалось для всіх дітей України — самим скласти вірш, оповідання чи казку про Україну.

Ось кращі рядки з творів, надрукованих у журналі.

Бережіть свій край
І зробіть із нього рай!

Едуард Г., Тернопільська область

Ніхто не вірний Україні так,
як слово.

Ніхто не вірний Україні так,
як пісня.

Ярина Ч., м. Львів

Прочитайте ці дитячі твори, обговоріть їх.

Які рядки з вашого вірша чи оповідання ви б хотіли написати на плакаті?

Разом з учителем організуйте в класі і між класами подібний конкурс. За його результатами створіть виставку, на якій можна також помістити улюблені твори відомих майстрів слова та свої ілюстрації до них. Ви можете оформити і власні твори для загального перегляду та стати екскурсоводом у цьому своєрідному виставковому залі.

ЗВІДКИ ПОХОДИТЬ НАЗВА НАШОЇ КРАЇНИ?

Переважна частина істориків вважає, що назва «Україна» походить із праслов'янської мови від сполучення слова «країна» з прийменниками «у» або «в». Саме в значенні «країна», «рідний край» ця назва вживалася не лише в історичних документах, а й у народних думках і піснях, у творчості українських письменників. «Світе тихий, краю милий, моя Україно!» — так звертався до рідної землі видатний поет Тарас Шевченко.

Опрацюйте в групах подані нижче тексти-розвідки. Домовтесь, яка група їх проілюструє (на вибір). Зробіть виставку робіт.

СИНЄ ОЗЕРО СИНЯК

Існує така байка: учитель загадав учневі знайти на карті Чорне море, а той відповів, що карта неправильна, бо на ній усі моря блакитні. Такого курйозу не сталося б, якби педагог запропонував учневі показати на карті озеро Синяк, бо воно й справді блакитного кольору. Це сполуки сірки, розчиняючись у воді, зафарбовують її в насичений блакитний колір. Треба тільки запам'ятати, що знаходиться Синяк неподалік від міста Сваляви на Закарпатті.

ВОЛИНСЬКЕ ДИВО

Так називають невеличке Оконське озеро-криницю, що на Волині. У центрі його б'є вода з двох потужних джерел. Із заглиблень, які вони утворюють, вилітають шматочки крейди. Мабуть, непогано було б мати таке міні-озеро на шкільному подвір'ї і ніколи не бігати по класах у пошуках крейди. Але в Оконській криниці вода не лише приємна на смак, а й кришталево чиста. А ще вона ніколи не замерзає — температура води тут у будь-яку пору року становить $+9^{\circ}\text{C}$. Що ж — таке диво природи ще нікому не вдалося повторити!

Є багато міст і сіл нашої країни, назви яких нам сьогодні важко зрозуміти. Одне з них — невеличке місто **Золотоноша**, що на Черкащині. Збудоване воно на річці Золотоноші, від якої, гадають, і походить назва міста. Але чому річка дістала таке ім'я? Звідки на Черкащині золотonosні річки? Пояснити намагаються легенди. В одній з них розповідається про те, що на дні річки лежать затонулі татарські човни, повні золота. Часом воно виблискує в погожу сонячну днину або — ще краще — місячної ночі. В іншій легенді йдеться про те, що Золотоноша була місцем, куди зносилися податки польському магнатові Вишневецькому. А оскільки брав він ці податки лише золотом, то й виникла назва Золотоноша. Та найімовірніше — річку так назвали за піщане дно, окремі піщинки якого виблискують, мов щире золото.

Житомир, на думку дослідників, виник у VIII або XI ст. як центр одного з давньоруських племен, а саме — житичів (у літописі вперше згадується 1240 року). Якщо прийняти це припущення, то назва його означає «мир (місто) житичів». Існує також легенда, за якою місто заснував Житомир — радник київських князів Аскольда і Діра. Після їх загибелі він не захотів служити новому князеві, Олегу, а пішов зі своїм військом у ліси до древлян і заснував там поселення, назвавши його своїм іменем. Свідченням того, що назва міста походить від особового імені, можуть послужити й давньоруські джерела, у яких місто іменується **Житомль**, де ще зберігається присвійний суфікс -ль. Ім'я Житом може бути короткою формою повного імені Житомир.

Надзвичайно різноманітні назви міст у Криму. **Алушта**, наприклад, виникла на місці давньогрецького укріплення Алустон, збудованого у VI ст. **Феодосія** — це колишнє грецьке поселення, в перекладі з грецької мови означає «земля дарована богом». Місто дістало цю назву завдяки вигідному географічному

Ханський палац. Бахчисарай.

Дім-музей О. Грина. Феодосія.

положенню та родючості навколишніх земель. **Євпаторія** названа на честь понтійського царя Мітрідата VI Євпатора (II ст. до н. е.), який володів частиною територій півострова. Зовсім іншого походження назва **Бахчисарай**. Вона складена з двох татарських слів: бахчи — «сад», сарай — «палац». У центрі міста й справді височить палац, побудований у 1519 році й оспіваний великим російським поетом Олександром Пушкіним.

Заирніть у «перископ часу», подивіться крізь нього на назву вашого рідного міста, селища, села — і вам розкриється багато цікавого, а часом і несподіваного.

За словниками або іншими джерелами спробуйте розвідати назви найближчих до вас міст чи сіл, озера, річки.

Складіть колективну розповідь на тему «Походження географічних назв нашого краю» або «Цікаві місця мого краю». Позначте на карті України місця, де побували учні вашого класу. Сплануйте маршрут, за яким би ви хотіли подорожувати всі разом.

Я ТВІЙ СИН, УКРАЇНО!

Спливає лагідний літній день. Сонце вже сховалося за верхівки могутніх дубів. Ліс поринає у сутінки. Я сиджу біля багаття, що догорає, і вдивляюсь у

його мерехтіння. Напівзгаслі жаринки складаються у химерні візерунки, які нагадують вогні великого міста з висоти пташиного польоту. Десь тихо шарудить миша. Ледь чутно ворущачи крилами, снує між деревами сова, вистежуючи здобич. Довкола починається нічне життя.

Зручно вмощуюся, готуючись до сну. Але щось муляє в бік, і я знехотя перевертаюся і витягаю з-під спального мішка уламок розбитої пляшки. Отже, й тут уже побували «підкорювачі» природи. Спересердя пожбурих знахідку в кущі. Несподівано почувся чи то зойк, чи то схлип. Що це? Невже у нічній імлі причаївся хижий звір? Ні, то сам ліс озвався болем, не в змозі більше терпіти людських знущань. Не встигаючи гоїти рани від вогнищ, не маючи чим захиститися від звалищ сміття, звірячого винищення своїх мешканців.

Накочується сльоза чи то від диму, чи то від розпачу. Переді мною виникає дивовижне марево. Ввижається, що бачу якусь чудернацьку країну, де всі міста накриті якимись ковпаками. Скільки сягає зір, не видно жодного дерева, жодної травинки. Чи то стічна канава, чи то річка несе свої брудні води у піщаній пустелі. Важко дихати, і я спускаюся під землю до одного з міст. Таке враження, що потрапив на Марс і зараз побачу Шварценегера з фільму «Згадати все».

Але ні, табличка на одному з будинків сповіщає про те, що я на Хрещатику. Невже це Київ? Моє любе, рідне місто? Так, сумніву немає. На майдані височить пам'ятник Незалежності. А де ж тоді Дніпро? Де славнозвісні каштани? Де?! Навкруги багато роботів і якихось незрозумілих машин. Люди нерадісні, із сірими обличчями. Жодної усмішки.

Зупиняю якогось хлопчика, вітаюся. Він знехотя відповідає. Так, це Земля, Україна, Київ. «Але чому такий дивовижний?» — питаю. Хлопчина радить піти до центрального інформера, мовляв, там усю інформацію зібрано.

Інформер виявився бібліотекою. Тільки книжки

стали іншими, комп'ютерними. Переглядаю сторінки, і мені стає моторошно. Виявляється, людство перейшло межу в стосунках з природою, і зникло все. Зникли чудові ліси, пересохли або стали отруйними річки, земля перестала родити. Люди змушені були навчитися жити в новому, непривітному світі. Невже, неville письменники-фантасти мали рацію? Невже здоровий глузд не взяв гору?

Забракло повітря, я задихаюся, борсаюся і — нарешті прокидаюся. Вогнище майже згасло. Ліс спить. Спить і чекає. А я плачу і сміюся водночас. Я щасливий. Бо знаю, як хочу прожити життя. Усвідомив, чого ти чекаєш від мене, рідна моя земле. Я збережу спокій лісу, красу Дніпра, щоб прийдешні покоління теж могли відчувати поезію української літньої ночі. Певен, що не один я у цьому стремлінні.

Ліс, тиша, ніч... Усе спочиває. Думки линуть у височінь. До далеких зірок, досягти яких пощастить лише зберігши власну планету.

Левко Н.

Обговоріть цей твір учня однієї зі шкіл Києва.

З чого зрозуміло, що цей текст фантастичний за жанром? Зачитайте відповідні місця.

Що в ньому видається реалістичним? Знайди на підтвердження рядки з твору.

Напиши листа Левкові про те, якою ти бачиш Україну завтра. Можна посперечатися з хлопцем, а можна з чимось і погодитись. У будь-якому випадку спробуй заглянути в майбутнє.

ЗА ЩО ШАНУЮТЬ УКРАЇНЦІВ

Головним стрижнем українського характеру були любов і повага до вільної праці, особливо хліборобської. Вшановувалися й інші ремесла, до яких українці мали неабиякий хист. Свідчення тому можна знайти хоча б у славнозвісному «Описі України» (1650 р.)

французького інженера Гійома де Боплана. На його думку, серед українських козаків були знавці всіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва житла й човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та ін. Українські жінки пряли льон і вовну, робили з них полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі вони добре вміли обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви, варити пиво, хмільний мед.

Вправні, досить кмітливі, здібні до сприйняття нового — такими характеризуються українці в багатьох історичних пам'ятках.

Саме ставленням до праці вони вимірювали, чого варта людина, і засуджували або зневажливо ставилися до ледарів. Недарма найбільша кількість українських приказок присвячена саме цій темі: «Як дбаєш, так і маєш», «Хто пізно встає, в того хліба не стає» тощо.

А ще оберігався сімейний затишок. У народі казали: «Без сім'ї немає щастя на землі».

Без перебільшення можна стверджувати, що жодною мовою світу не створено стільки народних пісень, як українською. Адже, за свідченням дослідників, кількість лише тих, що записані спеціалістами, сягає 200 тисяч. Співучість і артистизм українців уславилися в цілому світі. Так само, як і їхній талант до художньої творчості. Малярство, вишиванки, різьблення по дереву, писанки з давніх-давен прикрашали побут українців. У цих художніх витворах живе душа нашого народу — чутлива, лірична, талановита, сповнена любові до навколишнього світу.

З дит. енциклопедії

Знайди невідомі слова — назви занять українців. Відшукай їх тлумачення у відповідному словнику. Якими з цих ремесел володіють члени твоєї родини?

Випиши слова, що характеризують вдачу українців.

Добери до цих слів відповідні приказки, прислів'я.

Організуйте конкурс на краще виконання української пісні чи танцю. Можна оформити виставку вишиванок, писанок чи витинанок.

За результатами конкурсу чи виставки напишіть колективного листа з подякою батькам переможців.

ЛЮДИНА

РАДІСТЬ ЖИТТЯ

Ти знаєш, що ти — людина.
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина.
Очі твої — одні.

В. Симоненко

У загальній декларації прав людини першим назване право на життя. Тим самим підкреслюється, що життя — найвища цінність.

Але чи вміємо ми жити так, щоб постійно відчувати диво і радість життя? Якими б важкими не були деякі події, хвороби, втрати, не забуваймо, що у світі «той наймудріший, хто найдужче любить життя».

І тому люди захоплюються тими, хто вміє цінувати кожную мить.

...Багато років тому з дівчинкою Ольгою Скороходо-вою трапилася біда — в результаті хвороби вона втратила зір, слух, можливість спілкуватися. Самовіддана праця лікарів допомогла їй налагодити зв'язок за допомогою рук. Оля навчилася таким чином пізнавати світ і жити в ньому. Здобула освіту, стала викладачем. І написала про себе книжку, в якій немає суму, а лише радість від того, що вона живе...

Випиши з тексту важливі, на твій погляд, думки. Обміняйся із сусідом по парті зошитами. Поміркуй над своїм і його вибором.

Закінчи речення: «Я захоплююся тими людьми, які...».

Розділіться на групи.

Кожна група має підготувати розповідь про мужніх людей, які зуміли протистояти всіляким трагічним моментам. Це може бути, наприклад, розповідь про Лесю Українку, яка,

незважаючи на тяжку хворобу, стала однією з найосвіченіших жінок свого часу, геніальною поетесою. А, можливо, поряд з вами живуть мужні люди, або тато, мама, дідусь чи бабуся зможуть розказати про таких людей. Головне, щоб ви зробили правильні висновки з цих прикладів.

Навчіться вмінню радити простому і навіть звичному: м'якому хлібу, кухлику молока, доброму слову, сонячному променю, першій квітці.

А головне — намагайтеся не псувати своє життя і життя інших людей прикрими вчинками, необережною поведінкою, грубощами, капризами, необґрунтованими вимогами.

Народна мудрість

У житті, як на довгій ниві.

Життя прожити — не поле перейти.

Обговоріть питання: Чому не треба робити будь-якої шкоди собі й іншим?

Кращі думки запишіть на аркуші паперу, вказавши їх автора (вашого однокласника), та прилаштуйте цей аркуш у класі на видному місці.

БЕЗ ЧОГО НЕ МОЖНА ЖИТИ

Задумався якимось старий ведмідь про життя.

Задумався та й спитав ведмедицю:

— Скажи мені, на чому життя тримається?

А ведмедиця наїлася свіжої лісової малини, лежить собі в куцах, на сонечку гріється і вухом не кивне. Дрімає.

Тоді ведмідь голосніше ревнув:

— Не прикидайся глухою! Відповідай, на чому життя тримається?

Позіхнула ведмедиця, перевернулася на другий бік і пробурмотіла крізь сон:

— На їжі життя тримається...

Почула це лисиця та й каже:

— Щира правда. Життя на їжі тримається, на харчах. Курятинці, тетерев'ятинці, зайчатинці... Хто що полюбляє, те і їсть. Заєць кору гризе. Білка шишки лущить...

— Ха! — перебив лисицю вовк, що пробігав мимо. — Не тільки на їжі життя тримається. Спробуй-но прожити без лігва...

— Чи без нори! — додав кріт.

І дятел ствердив:

— Без житла й сита тварина гине.

Прояснилося в голові у ведмедя. Зрозумів він, що без їжі та без житла погано будь-якому звіру, однак вирішив людей попитати.

Був у нього знайомий селянин.

Розповів ведмідь селянинові все, що йому звірі сказали, й запитав:

— Чи це так?

— Так, — відповів селянин. — Тільки людині цього замало.

— А що їй ще потрібно? — питає клишоногий.

А селянин на те:

— Ти сам, Потаповичу, зметикуй.

Каже і на кожух показує.

Зрозумів ведмідь та й собі відказав:

— У мене кожух готовий. На мені росте. А в тебе такого немає.

— Ото ж бо воно й є, — надоумлює селянин ведмедя. Тільки й кожуха мало людині. Сорочка та інший одяг теж потрібні. А босій як людині жити? Хоча б личаки треба сплести.

Допізна думали-гадали селянин з ведмедем про це та про багато чого іншого.

У ведмедя навіть голова пухнути почала.

— Годі! — ревнув він. — Не потрібна мені в лісі ця грамота. Я й без неї проживу.

— Так-так, — погодився селянин, — ти проживеш без неї. Тобі, звірові, навіщо багато знати, а людям треба. Бо життя не тільки на їжі, житлі та одязі тримається, — воно й ученням міцне.

Є. Пермяк

Прочитайте казку в особах, за допомогою масок інсценізуйте її.

Подумайте, без чого не може жити звір, а без чого не може жити людина.

НАСТАНОВИ МАТЕРІ ТЕРЕЗИ

Життя — це можливість. Скористайся нею!

Життя — це краса. Захопися нею!

Життя — це мрія. Здійсни її!

Життя — це виклик. Прийми його!

Життя — це обов'язок твій насущний. Виконай його!

Життя — це багатство. Не розтринькай його!

Життя — це надбання. Борони його!

Життя — це любов. Насолодися нею сповна!

Життя — це таємниця. Пізнай її!

Життя — це вмістилище лиха. Здолай усе!

Життя — це пісня. Доспівай її до кінця!

Життя — це боротьба. Стань борцем!

Життя — це удача. Шукай цю мить!

Життя таке чудове — не змарнуй його!
Це твоє життя. Виборюй його!

Мати Тереза була настоятелькою Ордена милосердя. У різних країнах світу вона відкривала школи, медичні пункти, притулки для бідних, допомагала хворим і знедоленим.

Своїми вчинками вона навчала, що кожна людина може, і повинна робити добро на своєму місці.

Обговоріть кожен з рядків цього звернення найвідомішої у світі благодійниці.

Поставте один одному запитання за кожним твердженням. Наприклад: Чому життя — це можливість? Чому життя — це краса? До відповідей на важкі для вас запитання долучайте батьків або інших дорослих.

ЛЮДСЬКЕ «Я»

«Я» виявляється в поведінці кожної людини. Негарно «якати», вихвалитись собою. Хай про тебе краще говорять інші.

ГОРДА ГУСКА

Народна усмішка

Плавала гуска по ставку й голосно розмовляла сама із собою:

— Яка я прегарна птиця — і по землі ходити вмію, і по воді плаваю, і в повітрі літаю. Нема іншої птиці на світі, як я.

Послухав гуску журавель та й говорить їй:

— Яка ти, гуско, нерозумна. Хіба ти вмієш плавати, як щука, бігати, як прудконогий кінь, літати, як ластівка? Краще вміти робити щось одне, та добре, ніж усе, та погано.

Подумай, чи була гуска насправді такою, якою вважала себе.

Коли говорять про багатий внутрішній світ людини, мають на увазі, що її дії і вчинки не суперечать її словам. До такої особистості ставляться з повагою.

На добро відповідають добром. Бажаючи зла іншим, людина тим самим шкодить насамперед собі, руйнує своє «Я».

Спробуй довести цю думку.

Про кого зі знайомих ти можеш сказати: «добра людина»? Чи може хтось і про тебе так сказати. Подумай над цим.

ДЕ СПРАВЖНЄ «Я»?

Уранці Микола встав не з тієї ноги. Він гаркнув на бабусю, яка дала йому з'їсти котлету. Штурхонув малого братика Федора, який здивовано запитав бабусю, чому Миколка «кличить». Вискочив Микола з дому злий і понісся до школи. По дорозі помітив Клавдію Іванівну і стишив ходу. Порівнявшись з учителькою, ввічливо нахилив голову, всміхнувся і прощобетав:

— Доброго ранку, Клавдіє Іванівно. Дозвольте, я вам портфельчик піднесу. Не заперечуєте? Дякую. Чи не правда, чудова погода?

Попрощавшись у гардеробі з учителькою, він став стягувати з себе пальто.

— Привіт, Колю! — привіталася з ним Марійка. — Що ти такий невеселий?

— Дми звідси, Антонова, а то як вріжу, — відрубав хлопець. — І без тебе турбот!

Тут у вестибюль зайшла Марійчина мама.

Миколка виструнчився і розтягнув рота в нещирій усмішці:

— Драстуйте, дуже радий вас бачити. А ми тут з Марійкою балакаємо...

Через секунду на сходах його обличчя знову набуло злого виразу.

— Ану, розійдись, малеча! Вештаються тут...

Раптом його обличчя знову стало солодким, наче його сиропом залили.

— Привіт, Оленько! Як поживаєш? Так, я вчора телефонував, хотів поцікавитись, як там у тебе з математикою. Не даси зошита, га? Дякую, дуже вдячний, — задоволений Микола пішов списувати домашнє завдання.

І враз його так пересмикнуло, що приховати вже не можна було. Хлопець побачив директора Анатолія Федоровича і намагався зробити потрібний вираз обличчя, але зла гримаса не сходила з нього.

— Доброго дня, Анатолію Федоровичу, — скрипучим голосом привітався і злостиво блимнув очима. — Дуже радий, Анатолію Федоровичу. Дякую, будь ласка, доброго дня, Анатолію Федоровичу. Вибачте, ура, будьте ласкаві, усього найкращого...

Директор з жахом відсахнувся:

— Що з тобою? Де твоє обличчя?

Микола кинувся до дзеркала і, глянувши в нього, з жахом закричав...

За І. Оні

Скільки в Миколи «Я»? А яке з них справжнє? З ким він був ввічливим, а з ким — грубим? Допоможи Миколі знайти

своє обличчя. Від чого залежала ввічливість хлопця?
Склади до оповідання кінцівку.
Порадь Миколі, що йому треба змінити. Для цього можеш написати йому листа.

Прочитайте цей твір в особах.

ДБАЙ ПРО СВОЄ ДОБРЕ ІМ'Я

Дослідники стверджують, що тривалий час люди виокремлювали себе від інших лише за допомогою власних імен, а в первісному суспільстві вважалося, що ім'я людини і вона сама — це одно й те саме. І, йшовши з життя, людина забирала з собою своє ім'я. Тож імен всім не вистачало. До нас дійшли легенди, як деякі племена Нової Гвінеї полювали за іменами. Перед тим, як убити когось, у жертви запитували ім'я, щоб відібрати таким чином у неї і життя, й ім'я.

Уголос ім'я не вимовлялося, щоб не з'явилася та людина, яка колись його носила, або щоб не накликати на себе біди.

В язичницькі часи іменами передавалися ознаки побуту, вірування, місцезнаходження. Називали Кожум'якою — за фахом, Владикою, Селянином — за соціальним станом. Надзвичайно багато імен запозичено від назв риб, птахів, тварин, комах (Жук, Заєць, Гусак).

У часи Київської Русі для княжих дітей існували почесні імена з частинкою *-слав, -мир, -волод, -полк, -зар, -мисл*: Ярослав, Володимир, Ярополк, Всеволод, Світозар, Добромисл. У цих іменах виявлялися князівські чесноти: честь, гідність, святість.

В Україні з діда-прадіда дуже дбали про честь власного імені, щоб не знеславити свій рід поганими вчинками. Бо людина залишається жити у своєму доброму імені.

Обґрунтуй думку, висловлену в останньому абзаці. Наведи приклади осіб, ім'я яких залишило по собі добру пам'ять. Поміркуй, про що це свідчить.

Досліди походження імен однокласників. Яких з них найбільше? Які імена поширені, а які — рідкісні?

ЛЮДСЬКІ ЧЕСНОТИ

ЗНЕВАГА

На пустирі будували дім. Робітники викопали траншею на фундамент і котлован на котельню. Посеред майбутнього будинку росло дерево. Квітуча вишня. Усі розуміли, що вишня доживає останні дні: уже кладуть стіни, отже, дерево треба рубати, але ні в кого не піднімалася рука.

І от хтось каже:

— Нехай Федько зрубає...

А Федько цей був похмурий, мовчкуватий, немилосердний. Два роки тому він залишив дружину з трьома дітьми й ні разу не перевідав свої малих.

Федько почув своє ім'я та й питає виконроба:

— А скільки мені заплатять?

Коли Федько рубав вишню, всі пішли з будівельно-

го майданчика. У кожного наспіло діло десь в іншому місці, але тільки не біля стін дому.

Після того всі уникали зустрічі з Федьком.

— Та що це таке? — питався він. — Адже все одно комусь треба було рубати дерево.

Так, треба. Усі це розуміли, однак усі зневажали Федька.

Поміркуйте, чому.

В. Сухомлинський

Знайди в тексті слова, які характеризують Федька.

Що люди про нього думали? Чому?

Чому оповідання назване «Зневага»? Знайди у словнику тлумачення цього слова. Добери до нього синоніми й антоніми.

БАЙДУЖІСТЬ

У маленькому будиночку живе робітник. Йому треба вставати рано-ранесенько — о четвертій годині. Їхати до поїзда, працювати кілька годин, потім знову їхати додому поїздом.

Одинадцята вечора. На лавці, недалеко від його будинку сидять троє підлітків. Один з них тримає в руках транзисторний приймач. На повну потужність гримить якась музика.

Робітник виходить, просить:

— Тихіше, хлопці, ви ж спати не даєте.

Ті посміхаються. Один з них каже:

— А ми біля свого дому сидимо.

Робітник зітхнув і пішов до хати.

— Ви — дикуни, — тільки й мовив.

І правду сказав. Хто не хоче зрозуміти, що поруч з ним живуть люди — той ще гірше за дикуна.

В. Сухомлинський

Схарактеризуйте поведінку хлопців.

Розіграйте цю ситуацію в особах. Поміняйтесь ролями.

Придумайте можливий інший хід подій.

ЛЮДИНА ПОЧИНАЄТЬСЯ З ДОБРА

Сказав мудрець:
— Живи, добро звершай!
Та нагород за це
Не вимагай.
Лише в добро і в
Вищу правду віра
Людину відрізня від
Мавпи і від звіра.
Хай оживає істина стара:
Людина починається з добра!

Л.Забашта

Розкажи, як ти розумієш останній рядок вірша.

ДОСЯГНЕННЯ

Кожна людина до чогось прагне. Хтось хоче стати лікарем, хтось — банкіром, а хтось — спортсменом. І в кожній професії можна досягти успіхів.

Але будь-якому досягненню передуює робота, пошук, захоплення...

Дмитро Панов, киянин, учень ліцею, став чемпіо-

ном з хімії на міжнародній олімпіаді, і його без екзаменів зарахували студентом університету.

Наскільки я пам'ятаю, — розповідає сам Дмитро, — можна було передбачити моє захоплення хімією ще в початковій школі...

Організуйте урок захоплень. Кожен може принести результати своїх уподобань — альбоми з марками, малюнки, фотографії, креслення, вишивки, інші колекції, свідоцтва про перемоги на змаганнях тощо.

Ознайомте своїх однокласників з планами на майбутнє, розкажіть, як ви цього домогатиметесь.

Започаткуйте проект «Історія досягнень». Спробуйте дослідити історії людей, які стали в своїй справі найкращими.

Запам'ятай!

Якщо тільки мріяти — нічого не досягнеш.

Треба доводити задумане до кінця.

Щоб досягти успіху, потрібно виробити в собі наполегливість.

НАШ АНДРІЙ ШЕВЧЕНКО

Щоб стати спортивною зіркою, треба працювати до самозречення та відмовитися від багатьох життєвих принад. За це таких людей глибоко поважають. Наш герой — саме така людина.

Сьогодні Андрій Шевченко, можна сказати, — символ України. В Італії, де він працює (саме працює), його обожнюють і люблять так, неначе він народився поміж них, у Мілані. Однак поряд з його прізвищем італійці завжди ставлять слова: «Київ», «Динамо», «Україна». За ними їх уже повторює весь футбольний світ.

У свої 27 років Андрій Шевченко є чемпіоном України, виграв італійську серію «А», став лідером нашої національної збірної, зіграв за збірну світу, виграв Кубок Ліги європейських чемпіонів, одержав

посвідчення № 1 «Заслужений майстер спорту України з футболу».

Народився Андрій за 120 кілометрів від Києва, в селі Двірківщина Яготинського району.

Почав він гаяти м'яча ще у рідному селі, а вже потому, коли його батьки оселилися в Києві на Оболоні, хлопчина серйозно захопився футболом. Тоді київське «Динамо» диктувало моду в європейському спорті, тож футбольний бум зачепив і назавжди затягнув у свій вир Андрія.

Олександр Шпаков, тренер динамівської школи, вирізнив серед інших цього худорлявого, сором'язливого хлопчика. Ще б пак, варто було глянути, як він працює з м'ячем на тренуванні, — й одразу було зрозуміло: хлопець торує свій шлях саме через футбол.

З Оболоні неблизько до бази «Динамо» на Нивках. Однак Андрій не дозволяв собі пропустити бодай одне тренування. З півзахисту тренер перевів його до лінії атаки, і з того часу в особі Андрія Шевченка починає виростати неординарна футбольна особистість. Слід сказати, що в школі його справи були не такі блискучі, хоча вчився він сумлінно. Нічого дивного — поєднувати серйозну професійну підготовку сучасного футболіста з навчанням у школі дуже складно. Однак його

вчителі й однокласники в один голос відзначають товариськусть Андрія, привітність, постійну готовність допомагати, а ще згадують, що коли в його змагальному календарі з'являлися паузи, оцінки з окремих предметів ставали високими.

Шевченка запрошували до своїх клубів не лише українські тренери. Але він вирішив, що з «Динамо» нікуди не піде. У дублерах тоді було чимало здібних гравців, і, здавалося, довго доведеться Андрієві чекати своєї черги. Та тренер не помилився. Андрієва гра одразу ж сподобалася всім футбольним гурманам. А Валерій Лобановський, знову очоливши «Динамо», дав Шевченку роль лідера.

Якось у розмові з ним уславлений тренер лише натякнув на те, що в житті поза футболом безліч принад. На той час молодий футболіст уже дещо заробив: і квартиру, і машину, й чималі гроші. Та Андрій відповів приблизно так: «То все не моє — зовнішній блиск, багатство й усе інше. Хоча, кого це не вабить?»

Але все залежить від виховання (від батьків, від вас, Валерію Васильовичу), і сьогодні нічого такого не існує, на що я міг би проміняти футбол!»

Ми з вами свідки — так воно і є. Тому й поважають цього спортсмена за підкорені ним футбольні вершини. А ще за його людяність і доброту, вміння віддячувати людям.

Цього року здійснилася його мрія. Під час відпустки Андрій Шевченко привіз до Києва Кубок Ліги європейських чемпіонів, щоб показати його своїм землякам, які сьогодні лише мріють про такі самі успіхи наших клубів.

З журн. «Веселочка»

Випиши з тексту ті характеристики Андрія, які, на твою думку, допомогли йому стати відомим.

Доведи, що Андрій — наполегливий, дисциплінований, сумлінний. Розкажи, як до нього ставилися однокласники.

Як можна досягти успіху? Що для цього потрібно?

Розкажи про успішних людей, яких ти знаєш.

Складіть колективний портрет свого ровесника, який має все для того, щоб стати успішною людиною.

Прочитай про хлопчика Абихто, який ніким не став. Чому це трапилося?

Що мав робити герой, аби досягти успіху?

КАЗКА ПРО ХЛОПЧИКА АБИХТО

Казна-коли, казна-де жив хлопчик Абихто.

Прокидався будь-коли, вмивався абияк, знехотя, аби ніхто не сварив, снідав і йшов куди-небудь, гуляв аби з ким, аж доки не обридало. Повертався додому, думаючи «Будь що будь, будь як-небудь...».

Якось хлопчика запитали: «Ким ти хочеш бути?» Він неохоче відповів: «А мені все одно. Ким-небудь».

Так і виріс хлопчик Абихто. Виріс, та так ніким і не став. І прозвали його — Ніхто. Чи нікого не нагадає тобі цей хлопчик?

В. Струтинський

Придумайте казку про хлопчика, який мав у житті різні досягнення.

Запишіть цей твір на плакаті та розмістіть його у класі.

ВИНАХОДИ ЛЮДСТВА

Ми оточені речами, якими повсякчас користуємося, навіть не замислюючись, звідки вони взялись, хто їх придумав і як вони змінили на краще життя людей.

Роздивись карту винаходів, уміщену на 4-му форзаці книжки. Що тебе тут здивувало?

Випиши винаходи, якими ти користуєшся.

Навіть у звичайному шкільному ранці можна побачити чимало винаходів.

А що в ранці найголовніше? Так, книжки. Першу відому друковану книгу виготовлено не пізніше 704 року в Кореї. Папір з'явився у Китаї ще в другому столітті. Перший географічний атлас у 150 році склав давньогрецький учений Клавдій Птолемей.

Книжки ми зазвичай беремо в бібліотеці. Першій дитячій бібліотеці нині виповнюється 200 років. Її відкрив у січні 1803 року в Солсбері (США) власник книгарні Калєб Бінгем. У ній налічувалося 150 томів, які могли читати діти віком від 9 до 16 років.

У зошиті з мови часто зустрічається знак оклику, а з математики — знак «дорівнює». Знак оклику почали використовувати з 1555 року, а знак «дорівнює» — з 1557. На самому дні ранця «дрімає» пластилін і навіть не підозрює, скільки школярів мають дякувати йому. Пластилін винайшов у 1897 році англійський викладач образотворчого мистецтва Вільям Зербут для того, щоб учні не бруднили руки глиною.

З пенала до нашого гурту винаходів «проситься» кулькова ручка. Її винайшов угорський журналіст Ласло Біро в 1938 році, а виробництво таких авторучок почалося в Англії у 1944 році.

А ось і кросівки. Перші кросівки сучасного типу з'явилися в Німеччині 1949 року.

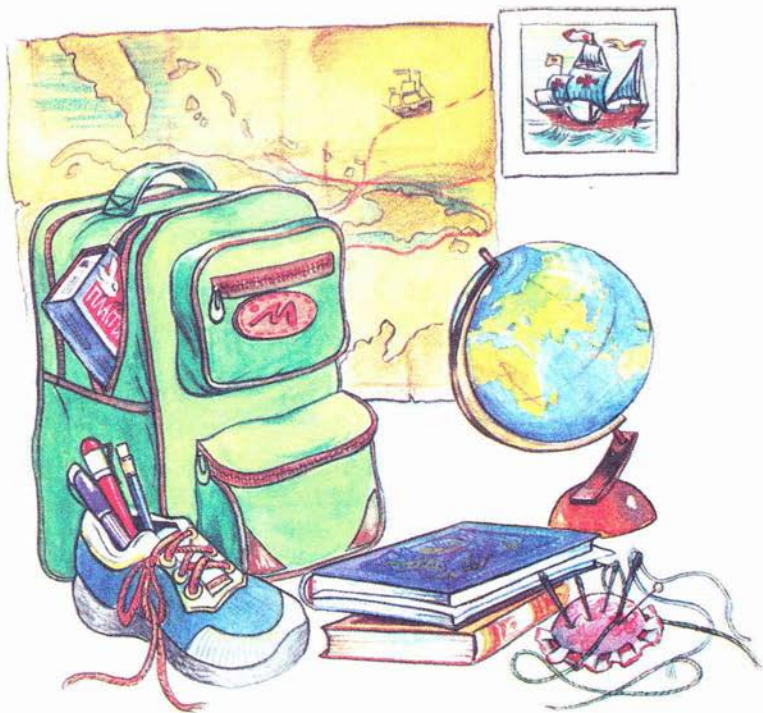
Цікаве заняття — збирати історії винаходів.

Можна започаткувати в класі альбом, куди занотувати такі цікаві історії. Ось одна з них.

Відгадайте загадку. Не має ніг, а ходить, має вухо, а не чує. Здогадалися, про що йтиметься? Так, поговоримо про звичайнісіньку голку.

Напевне, більшість з вас бачили мультфільм «Льодовиковий період». Ось у той час ми з вами й рушаємо. Тоді на нашій планеті жили первісні люди — неандертальці. Щоб вижити в холодних умовах, вони винайшли одяг. А сталося це приблизно так. Спочатку хтось просто здогадався обгорнутися шкурою. Сидіти вкутаному було зручно, а ось полювати на звірів — ні, шкура сповзала, губилася. Якась із жінок вирішила зв'язати дві шкури. Спеціальним знаряддям — проколкою — пробила на шкурах з країв отвори, протягла крізь них вузьеньку смужку шкури і зв'язала-зшила перший одяг. Ця проколка і була прапрабабусею голки.

Згодом на нашій планеті з'явилися кроманьйонці.

Вони навчилися виготовляти проколки з кісток і навіть голки з вушками. Сталося це близько 40 — 13 тисяч років до нашої ери. Уявіть велику рибну кістку, на тупому кінці якої зроблена дірка.

Звісно, такі голки часто ламалися. Тому, коли було відкрито срібло, голки почали виготовляти з нього. Але тільки з винайденням сталі (у XIV столітті) швачки отримали міцну й зручну голку. Відтоді минуло багато часу, і винайдено багато розумних швацьких машин, але без голки люди все одно не можуть обійтися.

Якось шукачі скарбів дістали із затонулого корабля дерев'яну скриню. Яке було їхнє розчарування, коли вони дістали звідти кілька тисяч голок для латання вітрил. Але якщо поміркувати, то голка — великий скарб, подарований нам первісною людиною. Її можна назвати трудівницею (скільки людей вона одягає), чарівницею (милуємося вишитими рушниками й вишиванками), лікарем (авжеж, укол — не дуже приємна процедура, але саме він часто рятує від хвороб), музикантом (згадайте патефони, програвачі). Голка — маленький винахід тільки за своїми розмірами. На її рахунок багато великих справ. Якщо і після цієї розповіді хтось із вас у цьому ще сумнівається, то хай спробує пришити ґудзик до сорочки без голки.

З журн. «Барвінок»

Прочитай текст з олівцем в руці. Відзнач акуратно позначкою «+» ті місця, де вміщено відому тобі інформацію. А знаком «—» — невідому і випиши її. Скільки нового ти дізнався?

Розбийтеся на групи. Кожна група хай вибере історію якогось винаходу, щоб дослідити її за довідниками та енциклопедіями, а потім презентувати свій проект у класі, друзям або батькам.

ЛЮДИНА СЕРЕД ЛЮДЕЙ

Бажання здійснити свої мрії, стати шанованою людиною інколи ускладнюється тим, що ця людина не

вміє поводитись з іншими, не знає елементарних правил культури.

Важливо з дитинства додержуватись усталених норм поведінки без примусу і нагадування.

Багато років тому відомий англійський філософ Джон Локк (1632 — 1704), говорячи про почуття міри, «золотої середини», прищеплене з дитинства, стверджував, що в погано вихованої людини сміливість набуває форм грубості, вченість обертається дріб'язковим педантизмом, простота — неотесаністю, добродушність — улесливістю.

Вихованість і справді відчиняє двері й серця, вона допомагає людині не бути аж надто балакучим, але й не мовчати увесь вечір у товаристві, підкаже, як не бути нудотно лагідним або, навпаки, черство-сухим у спілкуванні з близькими, навчить не турбувати інших через дрібниці, а ще — не скупитися на подяку чи похвалу.

Приймаючи чийсь послуги, чиюсь допомогу, вихована людина платить ввічливістю і люб'язністю, а в разі потреби — і піклуванням, виявляючи таким чином свою повагу до неї.

Кажуть, що добре виховану людину можна пізнати по тому, як вона слухає. Вміння вислухати співрозмовника, не перебиваючи його, до кінця, навіть якщо ви не згодні з ним, — це одна з головних ознак тактовності. До речі, слово такт походить з латинської мови, у якій воно мало два значення: «дотик» і «почуття». Тактовність починається з уміння поводитися з кожним залежно від його душевного стану; вміння відчувати людину, ніби доторкнувшись до неї душею.

Невміння спілкуватися з оточуючими, берегти, поважати один одного призводить до конфліктів, розчарувань, втрати бажання вчитися і працювати, досягати успіхів.

Вихована людина, як правило, тактовна, вона намагається попередити ситуації, які створюють незручності. Якщо правила поведінки в конкретних ситуаціях можна вивчити, то такт вимагає вміння

поставити себе на місце іншого. Вихована тактовна людина поводиться скромно й привітно, вона не пихата не байдужа, і не виявляє неприязні до інших.

Тож учімося бути вихованими.

Випиши з тексту риси характеру ввічливої людини. Назв протилежні вияви цих рис (наприклад, скромний — пихатий).

Доведи, що виховану людину можна пізнати по тому, як вона слухає.

Додай своє міркування до вислову: «Ввічлива людина — ...»

ТРИМАЙСЯ З ГІДНІСТЮ

Багатьом з нас доводиться переїжджати з місця на місце, міняти школу, входити в нові колективи.

Іноді хлопчики чи дівчатка надто нервують у таких ситуаціях, їм важко при звичаїтись до нового.

Часом і новий клас замість того, щоб допомогти створює проблемні ситуації:

- ніхто не хоче сідати з новеньким;
- перешіптуються за його спиною;
- дражнять, не беруть до гурту, коли заводять гру або домовляються про спільну справу.

Що б ти порадив учням класу, до якого прийшов новачок? Якщо в класі є новачок, розпитай його про враження від перебування в новому колективі.

Прочитай і доповни подані поради новачку:

- не дратуйся, коли тебе прийняли недружелюбно;
- не відповідай образою на образ;
- пам'ятай: шкільні проблеми — це своєрідна підготовка до дорослого життя. Адже після школи доведеться ще не один раз бути новачком: в інституті, в армії, на роботі. Тому не втрачай віри в себе...

ЧИ ВАРТО БУТИ ПРАВДИВИМ?

«Не обдуриш — не проживеш», — подібне доводиться чути доволі часто. Але на людей, які живуть за цим принципом, лягає похмура тінь нечистої совісті.

Людина, яка чинить недобре, отримує такі результати:

- робити погані справи стає її звичкою;
- її світогляд викривляється — у намаганнях виправдати себе вона перестає розрізняти добро і зло;
- у майбутньому на неї рано чи пізно чекає розплата, тобто страждання.

Правдива людина дослухається до голосу власного сумління. Коли вона робить хорошу справу, то відчуває справжнє щастя.

Правдивість також може бути різною. Правдивість вищого ґатунку — це коли людина говорить правду, намагаючись діяти на благо інших. Правдивість егоїстична — людина говорить правду, якщо це їй особисто вигідно і приносить славу, багатство, успіх. Буває, що людина говорить правду з метою нашкодити іншому або полегшити за рахунок цього власні страждання.

Справжня правдивість передбачає здатність відчувати того, хто поруч, бажання не спричинити йому болю.

Коли людина вдається до обману, оточуючі відчують це і внутрішньо закриваються від неї. Чому так трапляється? Часто приводом до брехні стає небажання виконувати свої обов'язки. А потім людина ще й на-

магається виправдати свою брехню, її розум затьмаркється, брехун починає вбачати брехню в інших, підозрювати їх, вишукувати недоліки.

Щоб виховати в собі правдивість, слід намагатися уникати того, що її руйнує. Що руйнує правдивість Насамперед, сварка, гнів. Під час сварки хочеться виправдати себе. У гніві неможливо сприймати іншого позитивно.

Які результати очікують правдивого?

Що чекає неправдиву людину?

На основі тексту поміркуй над тим, що руйнує правдивість. Запиши свої думки.

Дай відповідь на запитання, винесене в заголовок тексту.

ПРО КУЛЬТУРУ ЗБЛИЗЬКА

...Дзвінок. Закінчився другий урок. Юрбою клас вийшов у коридор. Як завжди гуртом ми йдемо до їдальні пити молоко і сік. Біля дверей створюється страшенна давка. Неможливо ні зайти, ні вийти, том що пхаються всі разом і репетують.

Нарешті хтось розумний відчиняє другу половинку дверей.

Увійшли. Але сьогодні дають тільки молоко, а деякі школярі його недолюблюють. І починається хвиля протестів: «Де мій сік? Я буду скаржитися!»

Але вони все одно беруть пряник і молоко, яке не п'ють. У результаті це молоко не в роті, а на підлозі або на чиемусь піджаці. Ну а пряником можуть зі злості в когось жбурнути. Дехто викидає одноразову скляночку обов'язково повз урну, хоча й стоїть біля неї впритул.

Лунає дзвінок на урок. З полегкістю зітхають кухарі, вчителі та прибиральниці. Але ненадовго. На наступній перерві прийде інший клас — і буде ще одне пиття...

Обговоріть ситуацію. Подумайте, як її виправити, що можна порадити дітям, аби про них сказали: вони культурні, тактовні й виховані.

ПРАВИЛА ГОСТИННОСТІ

У гості йдуть, щоб гарно провести час. І господар має про це подбати. Якщо чекаєте гостей ви, то до цього слід підготуватися заздалегідь:

- прибрати;
- самому гарно одягнутися;
- бути доброзичливим, до всіх гостей ставитися з повагою;
- продумати, чим пригостити друзів, як організувати дозвілля.

ІСТОРІЯ ПАНА КОЦЬКОГО

*про те, як приймати гостей, поводитися
за столом і взагалі про правильне життя*

Кіт у Чоботях уже спускався зі сцени. Назустріч йому неквапливо, із якимись паперами в лапах, ішов Пан Коцький, одягнений у розкішні червоні шаровари й вишиванку. Кіт у Чоботях увічливо відступив і про-

пустив Пана Коцького на сцену. Той ляснув його по плечу, потім схопив лапу і схвально потиснув.

— Я в захваті, в захваті, не побоюся голосного слова! Хотілося б продовжити цю тему, якщо не заперечуєте.

Кіт у Чоботях не заперечував. І Пан Коцький, розкланявшись і продовжуючи притискати до грудей папери, поважно почав свою розповідь:

— Село наше, Великі Вареники, як усім відомо, є центром правильного поводження й гостинності. Ми, великоваренчани й Коцькі, знаємося на частуванні. Що стосується смачної їжі, то саме я й запропонував їсти сало, поклавши його на картоплю. Або ж на хліб. Отож. У мене є ще кілька таких само доречних пропозицій щодо їжі, гостей і подарунків.

Пан Коцький поліз за пазуху, дістав з-під сорочки круглі окуляри, натяг їх на ніс і, розправивши принесені папери, почав:

— Пропозиція стосовно гостей! Гостей краще запрошувати поменше, не більше, як одного. А може, й одного багато.

Раптом почулися голосні оплески. Це заплескав у

долоні Кролик. Підштовхуючи ліктем Вінні Пуха, він вигукнув:

— Це правило я виріжу на дерев'яній табличці і повішу при вході до свого будинку!

— Ну й неправильно, — спокійно заперечив Вінні. — Це правило не для гостей, а для тебе, і краще його повісити всередині.

— Як не для гостей?! — здивувався Кролик. — Хоча... Адже гостей запрошую я... Чи я їх не запрошую? — остаточно заплутався Кролик.

Тут дзвіночком забринів голос Дюймовочки. Але оскільки ніхто не міг зрозуміти, що вона каже, їй довелося підбігти до сцени, де Пан Коцький присів і приязно простягнув дівчинці мікрофона. І всі в залі почули:

— А я люблю квіти!

Буратіно й собі вигукнув:

— Не знаю, хто як, а я зовсім не проти, щоб мені дарували цукерки! Якщо комусь не подобається — можете мені віддавати.

Усі навперебій почали розповідати, що дарувати саме їм. Пан Коцький усе ще стояв на сцені і тільки почухував потилицю. Нарешті він знайшов вихід і підняв лапу, показуючи, що вимагає тиші.

— Тоді запишемо так: «Нехай кожен, вибираючи подарунок, шукає те, що найбільше сподобається другові, а не те, що він сам хотів би отримати. Суворо заборонити дарувати непотріб, аби здихатися старих речей. Бо інакше можна залишитися без друзів».

Пропозиція була прийнята одностайно, й Коцькому влаштували справжню овацію. Він неквапливо спустився зі сцени й поважно пішов проходом, на ходу потискаючи руки й лапи, які простягали йому з усіх боків.

Гостинний кіт запропонував між іншим Черепашкам Ніндзя відпочити у нього в селі, водночас попрацювавши своїми мечами на косовиці. Щоправда, попередив, щоб піцу брали із собою.

Потім Пан Коцький знову зійшов на сцену і, невдоволено подивившись на Кролика, продовжив читання:

— Якщо гості все-таки прийшли, і подітися вам нікуди, не кваптеся їх пригощати. — Він глянув у бік Кролика, але той мовчав, затиснувши собі рота лапкою. — Може, вони прийшли просто так, поспілкуватися, а зовсім не попоїсти. Коли вже без частування не обійтися, простежте уважно за гостями: якщо вони мили руки з милом, то чай їм наливайте без цукру. Але якщо вже подали чай із цукром, то, ясна річ, дивіться, щоб руки мили без мила. Бо ж так ніяких продуктів не напасешся. Це, сподіваюся, всім зрозуміло.

Пан Коцький суворим поглядом поверх окулярів обвів зал. Усім начебто було зрозуміло.

— Тепер, якщо ви самі вирішили піти в гості. По-перше, обов'язково треба попередити господарів, а якщо вони вас запросили заздалегідь, то нагадайте їм про це, скажіть, що неодмінно прийдете, як домовлялися...

Барон Мюнхгаузен зі свого місця підтакнув: «Слушно, слушно... Я, приміром, дуже люблю, коли друзі сповіщають мене завчасно про свій прихід. Можна приготуватися, вигадати... себто згадати цікаву історію».

Пан Коцький трохи знітився, бо мав на увазі трохи інше. Але хутенько взяв себе в руки й продовжив читати:

— М-м-м... Найкраще взагалі в гості ходити у свої дні. Наприклад, є спеціальні дні для котів — рибні називаються. До речі, про рибу. У гостях дуже важливо поводитися правильно, бо іншим разом не запросять.

Кіт у Чоботях розплився у посмішці — нарешті оратор дійшов до найцікавішого. Але тут почув такі слова:

— Коли вас посадили за стіл їсти рибу, дійте таким чином: виделку не берете у ліву лапу, ніж не берете в праву. Рибі це ні до чого. Вона й так добренько до рота просковзне, а з'їсти можна більше. Щоб удома вже не вечеряти.

Відомий знавець етикету був уражений: такого він ще не чув. Кіт у Чоботях витяг блокнот і швидко почав собі щось занотовувати. Пан Коцький, помітивши таку увагу з боку визнаного авторитета, ще з більшим натхненням продовжував:

— А от серветку підв'яжіть обов'язково, серветка — річ корисна. Якщо випадково шматочок з рота впустите, він до серветки й потрапить. А з підлоги краще їжу не піднімати. Ще матимете розлад шлунка — знов-таки, гроші на лікування, зайві витрати. Так, далі... Ага, от припустимо, що ви прийшли в гості, а вам кажуть, що риби наловити не змогли і приготували вам овочевий салат. Бр-р-р, — скривився кіт. — Тоді ви пояснюєте своїм знайомим, що треба піти в спеціальний такий магазин для котів, молочний називається, й купити там сметани, молока, ряжанки. І нехай завжди так роблять, а потім уже гостей запрошують. Для себе це також корисно пам'ятати:

аби не потрапити в таку халепу, завжди намагайтеся приготувати тим, кого запрошуєте, їхні улюблені страви. Тоді зайвий раз до крамниці бігати не доведеться.

Пан Коцький зупинився перепочити й знову подивився в зал. Том, який сидів поруч із Джеррі у першому ряду, радісно закивав і показав Пану Коцькому лапою «о'кей».

— Або от ще, приміром, подарунки. Делікатне питання! Я вважаю, що в парламенті треба закон такий про подарунки прийняти: «Щоб усі одне одному дарували тільки корисні у господарстві речі, а не різний непотріб — квіточки, цукерки-шоколадки там усякі...».

Г. Володимирська

Випиши з тексту поради Пана Коцького, як приймати гостей і як поводитися в гостях.

Обговори їх разом з батьками. Слушні поради обведи кольоровим олівцем.

Інсценізуйте оповідання в класі.

Знайдіть з-поміж поданих нижче людські чесноти. Поясніть, чому інші якості не можна віднести до чеснот.

Мужність	Відповідальність
Скромність	Дружелюбність
Чесність	Подільчивість
Заздрість	Милосердя
Хитрощі	Поступливість
Тактовність	Лінощі
Брехливість	Наполегливість

Дайте відповіді на запитання, зазначаючи певні вчинки: «Наполегливість — це коли...»; «Мужність — це коли...» і т. д.

ПРО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Слово «правопорушення» складається з двох слів: «право» і «порушення». Тобто, порушене право.

Право — це сукупність правил поведінки, які містяться в законах.

Склади коротке оповідання про вигаданого героя, який дозволяв собі все, що завгодно.

Обговоріть, що може трапитися, якщо:

- залізти в чужу машину, щоб подивитися, яка вона;
- кинути камінь у вікно трамвая чи поїзда;
- розмалювати графіті парадне свого будинку;
- стояти на варті, поки друзі з кіоску крадуть дискети.

Телефонний тероризм

Почастішали дзвінки в міліцію з повідомленням про нібито закладену бомбу на вокзалі, в кінотеатрі, школі.

Як свідчать працівники міліції, в основному такими «розіграшами» займаються учні 4 — 7-х класів. Захотів зірвати контрольну чи батьківські збори — зателефонував за номером «02», зробив відповідне повідомлення і гуляй. Чи треба говорити, що на перевірку кожної заяви відволікається маса людей і техніки.

Батьки Кирила С. ледь не знепритомніли, коли до них прийшла міліція. Виявилось, що їхній синок приготував їм «сюрприз». Зміненим голосом він повідомив міліцію по телефону, що в школі нібито закладено бомбу. Бомбу не знайшли, зате через дві доби знайшли Кирила. У зв'язку з неповноліттям юного терориста його батькам виписали штраф — 5 тисяч гривень.

Запам'ятайте, тепер по голосу можна впізнати не тільки стать (хлопчик чи дівчинка дзвонили), але й вік, вагу, стан здоров'я, регіон, де народився, окремі риси характеру.

Обговоріть поведінку Кирила. Про що він, на ваш розсуд, думав, коли телефонував за номером «02»? Чим його вчинок обернувся для нього і його батьків? Чому не можна займатися такими «розіграшами»?

Інколи людина все життя шкодує про свій вчинок бо за скоєне відповідають перед законом.

...Льоня Б. любив стріляти горобців з рогатки. Багато разів йому робили зауваження, але він тільки посміхався.

Одного разу камінь, випущений з рогатки, вціли людині в око. Операція не допомогла — око довелося видалити.

Відбувся суд. За скоєння злочину, що призвів до втрати людиною здоров'я, Льоню відправили у спецшколу для неповнолітніх правопорушників. А батьки хлопця змушені були виплачувати постраждалому значні кошти.

Коли Льоня вийде зі спецшколи і почне працювати, платити вже буде він сам. Причому протягом усього життя людини, яку він покалічив.

Як Льоню можна охарактеризувати: пустун, правопорушник, хуліган, невдаха?

Обговоріть можливі ситуації, які можуть спричинити лихо.

Сергійкові наснився сон.

...Перед ним стоїть Дідусь Хоттабич і тримає перед собою здоровенний мішок із грішми.

— Це тобі, — каже Дідусь, — Тут стільки грошей, що тобі на все життя вистачить, куплятимеш найдорожчі речі.

— За що ж ти мені такі великі гроші віддаєш, — запитав Сергій.

— Ні за що. Є до тебе лише одне невеличке прохання: візьми в своєї бабусі перстень і віддай мені.

— Що, вкрати в своєї бабусі? — аж похолов Сергій.

— Не вкрати, а взяти і віддати мені. Тільки й усього. А ти бабусі інший купиш.

Сергійко трохи подумав і сказав...

Закінчи речення. Доведи правильність свого міркування.

БОМЖИК-ПЕРЕВЕРТЕНЬ

Я — Андрій Кривогуз. Навчаюся у третьому класі. І весь час до мене липнуть якісь пригоди, наче мухи до меду. Ось і вчора на групі подовженого дня ще одна трапилася. Учителька Оксана Миколаївна призначила мене, Жеку й Тимка чергувати.

— Поки ми будемо на прогулянці, — каже, — провітрите кімнату, поллете квіти, витрете дошку.

Каповухий, білявий першокласник (з нами у групі подовженого дня й першокласники) Сашко Мізін дістав із портфеля велику шоколадку, відламав від неї шматочок, решту залишив на парті й побіг доганяти всіх.

Я ретельно тер дошку, Жека поливала квіти, Тимко складав іграшки. Але всі ми, наче загіпнотизовані, час від часу поглядали на шоколадку.

Першим не витримав Тимко:

— А для чого це такому малому Мізіну така велика шоколадка?!

— Та у нього вдома цих шоколадок, мабуть, сто чи тисяча, — припустив я.

— Він і свого цуцика Сандвіча одними шоколадками годує! — вигукнув Тимко.

— Тому його Сандвіч такий миршавий, — погодилася Жека. — Не Сандвіч, а сухарик якийсь.

— Та й маленьким дітям шкідливо їсти багато шоколаду! Від нього карієс буває! — додав Тимко.

Він узяв шоколадку, розділив її на три частини. Їли ми похапцем. Я навіть не відчув смаку.

Згодом у коридорі почувся гомін — діти поверталися з прогулянки. Першим забіг до класу Мізін. Зупинившись біля парти, він здивовано закліпав віями, а потім завив, наче міліцейська сирена:

— У-у-у! Мене пограбували! У-у-у! Моя шоколадка! У-у-у!

— Чергові! Де поділася Сашкова шоколадка? — запитала Оксана Миколаївна.

Ми сиділи, похиливши голови. Я вже навіть хотів був зізнатися в усьому. Але Тимко випередив мене:

— Оксано Миколаївно! Коли ми чергували, до класу забіг якийсь хлопчик, схопив шоколадку і втік. Тільки він не з нашої школи. Мабуть, якийсь бомжик.

Учителька трохи помовчала, а потім сказала:

— Справа серйозна. Шукатимемо бомжика. Прошу свідків узяти аркуші паперу й описати зовнішність злодія. Складемо його фоторобот.

Зібравши й прочитавши наші описи, Оксана Миколаївна звернулася до всієї групи:

— Справа виявилася серйознішою, аніж я думала спочатку. До нас завітав не просто бомжик, а бомжик-перевертень. Ось послухайте. Андрій Кривогуз написав: «До класу увійшов хлопчик з брудними вухами й ногами, у кросівках і синіх штанах із червоною латкою. У бомжика було біляве волосся і

зелена дівчача блузка». А ось як описав його Тимко Мірошник: «До класу увірвався хлопчик років восьми-десяти. Це був циганчук. Волосся у нього чорне, кучеряве, сорочка червона, в руках тримав батіг. Хлопчик схопив шоколадку й побіг геть». А тепер читаємо опис Жені Гурської: «До класу увійшов високий шатен із блакитними очима. Він був одягнений у білу сорочку і чорні латані штани. Мені він дуже нагадував Гекльберрі Фінна». Жека у нас відмінниця і читає багато книжок. У класі запанувала тиша. Раптом Жека підвелась...

За С. Ферчук

Придумай кінцівку оповідання.

Схарактеризуй дійових осіб. Хто вони: жартівники, правопорушники, хитруни, обманщики?

СОВІСТЬ ЛІКУЄ

Саме совість допомагає людині поводитися чесно. Навіть тоді, коли цього ніхто не бачить. Адже говорять: «робити по совісті». У чесної людини совість спокійна і чиста. Хто чесний, той живе без мук совісті.

Існують загальні правила поведінки. У суспільстві прийняті норми, обов'язкові для всіх. Чесність — одне з головних правил життя. Якщо всі будуть чесними, життя буде приємним і радісним.

Часто людина сама встановлює для себе життєві правила. Наприклад, один хлопчик вирішив захищати дівчаток, якщо їх ображають. А інша дівчинка звикла допомагати людям похилого віку.

Кожний може для себе встановити якісь правила. Головне — завжди виконувати їх.

За А. Нікітіним

Запишіть правила, які б вам хотілося виконувати. Обговоріть ці правила у класі.

ДОБРОСОВІСНИЙ ДИКУН

Дикий індієць попросив у свого сусіда тютюну. Сусід був не скупим, поліз у кишеню і вийняв звідти повну пригорщу. На ранок перший знову прийшов до свого сусіда і приніс йому срібну монету, яку знайшов у тютюні. «Чому ж ти її не залишив собі? — запитав перехожий, який став свідком цієї події. — Той, хто подарував тютюн, подарував тобі і гроші».

Тоді дикун поклав руку на серце і сказав: «Тут у мене сидить дві людини — добра і зла. Добра каже: «Гроші тобі не належать. Віддай їх тому, чий вони». Зла людина каже: «Тобі їх віддали — вони твої». Добра сказала на це: «Неправда, тютюн твій, а гроші не твої». Зла людина знову сказала: «Не турбуйся: піди й купи собі щось». Я не знав, що вирішити, і ліг спати. Але зла і добра людини не переставали сперечатися у мене в серці й не давали заснути всю ніч. Тому вранці я зіскочив з ліжка і відніс гроші назад».

Скажи, які почуття не давали спати індійцю.

Як про нього можна сказати: хороший, совісний, чесний, дружелюбний? Чому?

Як би ти повівся на його місці?

Інсценуйте це оповідання.

Соромно

...Двох учнів з однієї школи застали в роздягалці, коли вони крали речі. Міліцію вирішили не викликати, аби поберегти честь школи. Але про цей випадок усім стало відомо. Один із правопорушників покався і попросив перевести його в іншу школу. А інший, як ні в чому не бувало, продовжував учитися там, де осоромився. Через рік він попався на крадіжці комп'ютера зі шкільного кабінету. А той, хто в іншу школу перейшов, став порядною людиною.

Як ти гадаєш, чому один з хлопців покинув школу? Що допомогло йому стати порядною людиною?

Згадай випадок, коли тобі було соромно. Про нього не обов'язково розповідати всім, але важливо не повторювати таких вчинків, за які доводиться червоніти.

Знайди прислів'я, які б ілюстрували цей текст.

Передбачай наслідки своїх вчинків

Відомо, що розумна людина не вчинить нічого поганого. Але відомо також, що не всяку людину, яка знає багато, можна назвати розумною.

Важливо не просто запам'ятовувати багато інформації, а порівнювати її, оцінювати, знаходити зв'язок між вчинком і його наслідком.

Люди відрізняються ще й тим, що одні спочатку думають, а потім вже говорять і роблять, а інші — спочатку говорять і роблять, а потім думають.

Л. Толстой

На конкретних прикладах доведи справедливість цієї думки.

ВЧИНОК І НАСЛІДОК

Учора ввечері я вирішив піти до цирку. Надів капелюха, взяв парасольку і рушив по квитки. Але на віконечку каси висіла табличка «Вистави не буде».

— Пробачте, — запитав я вусатого касира, — чи не можете ви сказати мені, чому сьогодні не буде вистави?

— Ох-ох, — зітхнув касир, — коли вже ви так просите, я вам розповім, що сталося... Сьогодні вранці, — почав касир, — ішов вулицею хлопчик і їв яблука, а недогризки кидав на асфальт.

— До чого ж тут цирк? — запитав я здивовано.

— А до того, — вів далі касир, — що на недогризку посковзнулася бабуся і розлила сметану.

— Ай-яй-яй, — засмутився я, — це була бабуся дресирувальника, дресирувальник розхвилювався, й виставу відмінили?!

— Ні, — сказав касир, — це була бабуся лікаря. Але

справа в тому, що на сметані, яку розлила бабуса, посковзнувся маляр і розхлюпав олійну фарбу.

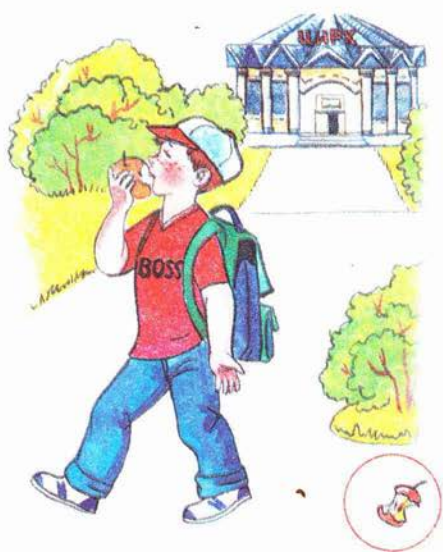
— Зрозуміло, — кивнув я головою, — фарбою мали фарбувати циркові гойдалки, і тому виставу відмінили?

— Та що ви, — заперечив касир, — це була фарба для огорожі, а не для гойдалок. І на цій фарбі посковзулася, якщо можна так сказати, вантажна машина. Машина зламала електричного стовпа, і через це в усьому місті аж на півгодини погасло світло.

— Тепер зрозуміло, — сказав я, — оскільки в усьому місті аж півгодини не було світла, директор цирку не встиг випрасувати свого костюма, і тому відмінили виставу.

— Знову ви не те говорите, — сумно посміхнувся касир, — виставу відмінили тому, що, скориставшись темрявою, із цирку втекли африканські леви.

— Ви жартуєте, — вражено сказав я касиру. — Невже усе це могло статися через звичайний недогризок? Ви жартуєте, — повторив я і... побачив невеликого двохметрового жовтого африканського лева, який повільно наближався до мене. З от-такеними зубами! Протерши очі і переконавшись, що це насправді лев, я в одну мить опинився на вулиці й кинувся навтіки.

А коли прибіг додому, то одразу ж узяв зошита і записав туди такі правила:

1. Найкраща вулиця — чиста вулиця. Краса вашого міста чи села залежить від вас. Не забувайте про те, що недогризкам з яблук, горіховим шкаралупам і цукерковим обгорткам місце не на тротуарі, а в урні для сміття.

2. У чистому та охайному місті мешканці повинні бути чемними й делікатними: на вулиці вони ходять по тротуару, не штовхаються, поступаються дорогою старшим.

З журн. «Барвінок»

Допиши до цих правил й інші, які доводять необхідність спочатку думати про наслідки своїх вчинків, а потім щось робити.

ЩО Є СПРАВЕДЛИВИМ?

Жив собі один адвокат, який увесь час розповідав чудернацькі історії. Ось одна із них.

— Якось у мою приймальню заявився чорно-білий кіт у червоному ошийнику та й нявкає:

— Ти мене розумієш?

— Певно, що розумію, — відказую.

— Тоді, — каже кіт, — будь моїм адвокатом. Я хочу порушити справу проти одного водія, який намагався мене переїхати, коли я перетинав вулицю, проти одного хлопчиська, який тягав мене за хвіст, а ще — проти одного м'ясника, який вигнав мене зі своєї крамниці.

— Отож я взявся його захищати і попросив суд про такі карні заходи: у водія відібрати права, котові надати право подряпати хлопчиська, а м'ясника змусити пускати кота до крамниці в будь-який час.

М. Арджілли

Обговоріть у класі цю ситуацію.

Від імені адвоката, кота, водія, хлопчиська, м'ясника спробуйте довести справедливість чи несправедливість карних заходів. Напишіть на дошці варіанти продовження речення: «Справедливість — це коли...».

ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО

СИМВОЛІКА. ЩО ЦЕ ТАКЕ?

Ми часто кажемо: сильний, як ведмідь; гарна, як квітка; стрункий, як тополя; хитрий, як лис. Тут ведмідь виступає символом сили, квітка — краси, тополя — стрункості, лис — хитрості. Завдяки символам можна одним словом чи якимось знаком сказати дуже багато.

Озирнімося довкола — і ми побачимо безліч символічних позначень, які про щось повідомляють, застерігають, закликають. Це й дорожні знаки, і реклама, логотипи (знаки) різних установ, торговельних закладів, марки автомобілів, товарні знаки, герби міст.

Найстародавніша символіка пов'язана з могутніми силами природи. Тоді різні племена називали себе синами чи то Сонця, могутньої ріки, гори або блискавки. Часто вони проголошували своїм предком-родоначальником ту тварину, від якої залежало їхнє життя. Це міг бути олень чи глухар (на них полювали, здобуваючи їжу), ведмідь чи вовк (їх боялися, бо вони могли зашкодити людині чи худобі). Зображення цих «покровителів» ставали знаками роду, племені. Навіть досі часом кажуть про «британського (англійського) лева», «галльського (тобто французького) півня», «російського ведмеда» тощо.

Символами якоїсь країни, народу можуть бути і природні об'єкти. Стародавні єгиптяни обожнювали річку Ніл, від якої залежало все їхнє життя. Для кожного вірменина священним національним символом є гора Арарат. Об'єктом поклоніння японців з прагиків є священна гора Фудзі — діючий вулкан Фудзіяма.

ЗНАЙМО І ШАНУЙМО СИМВОЛИ СВОГО КРАЮ!

Для українців найвизначнішим національним символом з-посеред природних об'єктів є річка Дніпро-Славутич. Вона протікає через усю Україну і через усю її історію. Її оспівано в численних піснях, думах, легендах. Дніпро — національна гордість, слава України.

На українській землі є ще дуже багато різних природних об'єктів, відомих і шанованих усім українським народом, або ж таких, що є символами для певної місцевості, району, міста чи навіть одного села.

Наприклад, гора Говерла височить у Карпатах, а знають її по всій Україні, бо це найвища гора на українській землі. Острів Хортиця нині є фактично частиною міста Запоріжжя, але це дорогий серцю кожного українця символ козацтва, славної Запорозької Січі.

А тепер поміркуймо. Чи є символом України калина («Ой у лузі червона калина похилилася, чогось наша славна Україна зажурилася»), вишня («Садок вишне-

вий коло хати», «Вишнева моя Україна»), чорнобривці («Чорнобривців насіяла мати у моїм світанковім краю»), тополя і верба («А коли умреш ти на чужому полі, прийдуть з України верби і тополі»)? Так! Це — національні символи України.

Надзвичайно багато про український народ, про Україну промовляють такі слова: козак, чумак, хлібороб, кобзар. У них відображено найголовніші сторони буття українського народу — народу-воїна, народу-трудівника, народу-співця. Варто тільки сказати: козак або кобзар — і всяк зрозуміє, що це йдеться про нас!

Унікальні споруди, пам'ятки архітектури теж можуть бути символами. Найперше приходять на згадку величні єгипетські піраміди, Велика Китайська стіна, руїни Колізею у Римі. Ці споруди справді вражають уяву. Так само символами стали Ейфелева вежа в Парижі, Біг-Бен у Лондоні.

Україна також має чимало всесвітньо відомих пам'яток-споруд. Передусім, це Софійський собор і Києво-Печерська лавра. Страшні війни, лихоліття по-

Софійський собор.
Дзвіниця. Київ.

Києво-Печерська лавра.

Леся
Українка

Григорій
Сковорода

Тарас
Шевченко

нищили в Україні дуже багато чудових витворів людського духу і прекрасних споруд. Треба не тільки шанувати те, що збереглося, а й прагнути відродити втрачене — чи то величний собор, чи стародавню маленьку церковку в гуцульському селі.

Багата славними іменами українська історія. Нашими національними символами є прадавні першокнязі Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь, і першокнязі київські Святослав, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, славний співець Боян, літописець Нестор, а в часи ближчі — славні козацькі гетьмани, кошові і полковники: Байда Вишневецький, Самійло Кішка, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, останній кошовий Запорозької Січі Петро Калнишевський, великі духовні проводирі наші: Петро Могила, Григорій Сковорода, Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка і ще, і ще!..

Видатні люди теж є історичними та культурними символами країни. Без них і їхніх звершень просто не було б нашого народу. Ось чому все це — наші національні світочі, наша гордість.

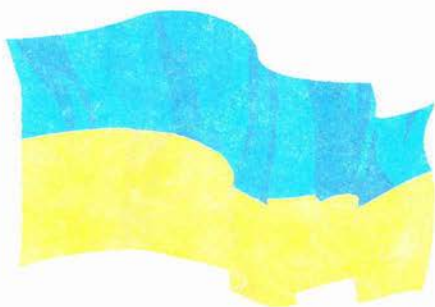
Поділіться на групи. Розшукайте в енциклопедіях, довідниках тощо інформацію про славні імена української історії, наведені в тексті, а потім кожна група презентуватиме перед класом свій творчий пошук.

ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ УКРАЇНИ

Державна символіка є частиною національної символіки і містить насамперед герб, прапор і гімн.

Герб — це знак роду, міста, держави. У перекладі з німецької слово *герб* означає «спадщина». І це не випадково: адже з давніх-давен різними знаками мітили (таврували) худобу, володарі позначали гербами — родовими знаками — свою маєтність. Отже, герб здавна був неодмінною ознакою (атрибутом) влади, передусім володіння майном, землею.

Державний герб символізує державу і позначає межі її володінь, належну їй власність.

Україна має законодавчо затверджений (стаття 20 Конституції) малий Державний Герб України — золотий тризуб на синьому тлі. Яке походження цього символу? Що він означає? Тризуб належить до найстародавніших священних знаків. Зображення тризуба на території України знайдено на пам'ятках трипільської культури (близько 6 тис. років тому). Древні боги зображувалися з тризубом. Він увінчував жезли скіфських царів.

У Київській Русі тризуб поширився з X ст. як великокняжий знак.

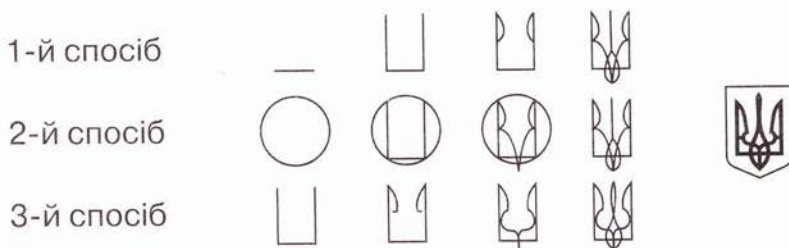
Чи звернули ви увагу, що слово тризуб містить число *три*? Це число вважалося магічним. Згадайте, що у народних казках розповідається про трьох богатирів, три бажання та три завдання, які має виконати герой, про три дороги тощо.

Тризуб можна намалювати так, що він буде переплетінням літер заповітного для кожного українця слова «ВОЛЯ».

Намалюй герб України одним з трьох способів.

Глибокі корені в історії української державності мають й інші герби. У славного Війська Запорозького герб був викарбуваний на військовій печатці і зображував козака з мушкетом (самопалом). Цей герб теж по праву вважається загальнонаціональним символом українського народу.

Дійшов до нас ще один з найвідоміших українських національно-державних символів — золотий лев. Коли князь Данило Галицький заснував нове місто, назвавши його на честь свого сина Лева Львовом, він дарував йому герб: золотого лева на синьому тлі. Ось уже сім с половиною століть стоїть Львів — місто левів.

Герб столиці Києва — Архангел Михаїл, який стоїть на сторожі з мечем у руці. Ім'я Михайло при хрещенні одержав хреститель Руси-України князь Володимир.

Прапор — це певного кольору чи кольорів і форми полотнище з емблемами та іншими прикрасами, яке є символом країни, території, організації, партії, навіть однієї особи. Залежно від ритуалу прапор кріпиться до дёржална (древка), піднімається на щоглі, просто вивішується чи розсте-ляється.

Українські національні кольори — синій і жовтий. З давніх-давен українська земля була хліборобським краєм. Синє небо над золотою нивою — ось який прекрасний зміст нині вкладає у національні кольори кожен українець-патріот. Отже, наш прапор — синьо-жовтий. А чи можна сказати, що він жовто-синій? Ні, оскільки за правилами геральдики (історичної дисципліни, що вивчає герби) кольори «читаються» згори донизу. До прапора виявляють пошану, схиляючи голову чи вклоняючись, а часом і стають на одне коліно. Військові віддають прапорові честь.

Гімн — урочиста пісня. У Стародавній Греції гімни прославляли богів і героїв. Нині ми можемо почути про гімн Батьківщині, гімн природі.

Національний гімн — патріотична пісня, символ єднання нації. Державний гімн затверджується законом.

Конституцією встановлено, що всі урочисті збори загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України.

Коли вносять чи виносять прапор, коли виконують гімн, потрібно обов'язково вставати.

Крім Державного Гімну, в Україні побутують також інші патріотичні пісні. Це насамперед пісня «Ой у лузі червона калина»:

Ой у лузі червона калина похилилася,
Чогось наша славна Україна зажурилася,
А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славу Україну, гей, гей,
Розвеселимо!

Прочитай запропонований текст з олівцем у руках. Познач відому і невідому тобі інформацію знаками «+» і «—». Додай свої роздуми щодо державних символів України.

Принесіть у клас марки, листівки, журнали, значки та ін., де зображено герб і прапор нашої країни. Проспівайте разом Державний Гімн України.

УКРАЇНСЬКА МОВА — ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНИ

Яке можна вибрати слово, щоб ним одним описати весь світ? Це слово — «різноманітність». У глибинах космосу сяють найдивовижніші зірки: білі карлики і червоні гіганти. Птахи — це малесенький колібрі і велетенський кондор, сірий дзвінкоголосий соловейко і пишний павич. А звірі? Яких тільки немає в природі! Звичайні для нас коти і миші, лисиці й олені, і ніби іграшкові, зшиті з клаптиків, панди, довгошиї жирафи чи чудернацькі качконоси. А який дивовижний світ рослин? Та що там! Хіба у цілому світі знайдеться двоє зовсім однакових людей? Ні, навіть близнюки мають різні характери чи здібності.

Ви вже знаєте з уроків природознавства, що все в живій природі пов'язане між собою, і, коли випадає із цього ланцюга хоч одна ланка, страждають усі.

Але чому ми тут про все це говоримо?

А тому, що так само відбувається і в людському суспільстві. Кожний народ — ніби дерево в лісі людства, а мова — це його цвіт. Якщо його обривати, дерево не матиме плоду, а дійшовши свого віку, засохне, не давши молодих паростків. Тоді збідніє навколишній світ.

Так само збідніє людство, коли втратиться хоч одна мова. Тому кожен народ має плекати свою мову. Адже слова — не просто звуки, вони виражають думки і почуття. А своєрідний погляд на світ є внеском кожного народу в загальнолюдську культуру.

Нині у світі розмовляють більш як п'ятьма тисячами мов!

Мова кожного народу — особлива. І українська теж. Як казав український письменник Панас Мирний:

«Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, вона жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування».

Обґрунтуй думку, що кожен громадянин нашої країни має знати українську мову.

І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітувать в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко

А ось що говорять про українську мову іноземці.

Італійський учений У. Вердуум, який побував в Україні в 1670 — 1672 роках, українську мову називає ніжною, мелодійною і ласкавою. Французький учений і дипломат П. Шевальє зазначав, що «українська мова дуже ніжна і сповнена пестливих виразів та надзвичайно витончених зворотів». А турецький мандрівник Е. Челебі у 1657 році писав: «Українці — стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші».

І. Огієнко з-поміж тисячі праць залишив нам одну, яка адресована кожному: «Наука про рідномовні обов'язки». З неї подаємо уривок, який стосується саме школярика твого віку, тобто тебе.

— На кожному кроці й кожної хвилини охороняй честь своєї рідної мови як свою власну, більше того — як честь своєї нації.

— Розмовляй у родині своїй тільки рідною мовою.

— Бережи своє ім'я й родове прізвище в повній національній формі й ніколи не змінюй їх на чужі.

— Кожний народ доти народ, доки він володіє власною мовою, і в цьому — його культурна суверенність.

Спробуйте в класі скласти власні правила користування рідною мовою.

Випишіть на дошці нову для вас інформацію, отриману з підручника.

Позмагайтесь групами, хто більше знайде слів виразних і влучних на позначення якості певного предмета: хто краще опише пташку, яка заглядає у ваше вікно, влучніше схарактеризує свого друга, подругу, маму чи тата тощо.

Переможцеві можете виготовити власноруч листівку і в ній висловити своє захоплення знавцем мови.

ПРАВА Й ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯНИНА

Так про свої права написала учениця Ганна К. з Житомирської області.

*Я хочу жить,
я маю право.
Я маю право
на права.
Я маю право
на журнал,
газету, комікс
і книжки.
Я маю право
жить в добрі.
Я хочу їздить
в табори.
Я маю право.
Я — дитина.
А ще Я хочу
бути здоровою.
Я маю право
на житло,
батьків, освіту
і на друзів!*

Співвіднесіть висловлювання дівчинки з правами, визначеними в Конституції:

Кожна людина має право на:

- освіту;
- життя;
- відпочинок і дозвілля;
- проживання в сім'ї разом з батьками;
- особливий захист і допомогу держави;
- користування різними інформаційними джерелами;
- гуманне ставлення, охорону здоров'я.

БАТЬКИ ЗОБОВ'ЯЗАНІ — ДІТИ ЗОБОВ'ЯЗАНІ

Батьківського піклування ми часом не помічаємо так само, як не помічаємо повітря, яким дихаємо. Крім суто господарських турбот, батьки піклуються й про здоров'я синів і дочок, про їхню освіту, виховання, про настрої і розваги. Тож помічаймо це і будьмо їм вдячні.

На жаль, буває й по-іншому. В Україні нині близько 100 тисяч дітей позбавлені батьківського піклування. З них лише кожна десята дитина — сирота. Батьки ж дев'яти з кожних десяти дітей не виконали свого обов'язку перед ними, і за законом нашої країни були позбавлені батьківських прав. Таким дітям допомагає держава. Щороку в Україні 5 тисяч сімей усиновлюють сиріт. Крім звичайних дитячих будинків, де всі живуть разом під наглядом вихователів і вчителів, в Україні створюються й міні-дитбудинки, де діти живуть по вісім — десять разом із названою матір'ю як звичайна багатодітна родина.

«Дітям вулиці» прагнуть допомогти і просто добрі люди. Вони створюють дитячі притулки, центри реабілітації, де повертають таким хлопцям і дівчаткам надію на краще майбутнє.

А що б запропонував ти для допомоги дітям-сиротам?

Шануй батька й матір свою — це одна з найголовніших заповідей людського життя, а почуття вдячності — одна з найшляхетніших рис характеру.

Про це нагадує нам Конституція і визначає піклування про стареньких батьків обов'язком дорослих дітей.

А ось який **ЗАКОН ПРО СПОКІЙНУ СТАРІСТЬ** склали діти однієї зі шкіл.

- Поважай старших. Не смійся над старістю.
- Не вступай у суперечку зі старими людьми.
- Не залишай старшу рідну людину самотньою.
- Завжди знайди час поговорити з дідусем, бабусею.

- Не сідай до столу перший. Запроси спочатку старших.
- Прислухайся до порад старших. Дякуй за них.
- Будь уважним. Не вмикай голосно музику, не режочи голосно, не кричи, коли хтось удома хворий.
- Обов'язково привітай рідних зі святом чи днем народження.

Обговори з друзями ці правила. Чому діти назвали їх ЗАКОНОМ? Спробуй продовжити перелік цих правил.

ЗАКОН РОДУ

Був колись такий закон — виганяти старих людей, які вже не могли роботу робити. Старший син виводив батька чи матір у глухий ліс і там кидав. А один чоловік пішов проти закону: пожалів свого батька, заховав його в землянці глибоко в пущі.

Рік живе старий, другий. Ніхто про те не знає. І впав на їхню землю неврожай лютий, а за ним — холодна, затяжна зима. Все поїли люди, навіть те, що на

насіння лишали. Розмерзлась земля, а сіяти нічого. Пішов тоді син до батька та й каже: «Будемо гинути, тату. Усі разом». І заплавав. «Не плач, сину, — каже батько. — Є порятунок. Розбери стріху на хаті, розтруси її по полю, і зійде те зерно, що в колосках невимолочене залишилось».

Зробив син так, як батько велів. А за ним і все село порозкривало свої хати. І зійшло жито, густе й могутнє, і був урожай невиданий. І прийшли до того чоловіка люди, і питали, хто навчив його так чинити. Чоловік і признався, що порушив закон, не вигнав батька. Зажадали люди побачити того діда. Він вийшов до них, сивий і згорблений, зіперся на костур і сказав: «Я смерті не боюся, давно готовий до неї. Можете вбити мене, але сина пожалійте, як він мене пожалів».

Заспокоїла діда громада, і прийняли тоді новий закон роду — берегти й шанувати старих людей за роки, за мудрість, слухати їхню раду й чинити так, як скажуть вони. І доглядати їх до самої смерті. А хто не виконає цього закону, то буде проклятий на віки вічні...

За М. Малюком

Що тебе вразило у цій казці? Випиши з тексту новий закон роду. Розкажи у класі про старших у своїй родині, їхню мудрість та знання.

НЕ ЗВЕРНУТИ З БАТЬКІВСЬКОЇ ДОРОГИ

Я щаслива людина, бо народилась на прекрасній співучій землі серед чудових працьовитих людей у дружній родині, де панують любов, затишок, злагода й достаток.

Достаток — то заслуга, звичайно, татова. А все решта — це мама. Ні, вона зовсім не схожа на образ матері, сільської невсипущої трудівниці. Моя мама — сучасна інтелігентна, освічена і вродлива жінка. Я завжди ди-

вуюсь, як гармонійно в ній все поєднано: висока струнка постать і високий дух, чисті лагідні сірі очі і чисті помисли, чудове, пшеничного кольору волосся і любов до землі, шанобливе ставлення до людей праці. Моя мама за фахом — агроном, проте, працює викладачем агрономічного відділу у коледжі. Знаю, що за добросовісність і щире серце її поважають і шанують як студенти, так і колеги.

Любимо й уважно ставимось до неї і ми: я, моя менша сестра і тато. Мене в мамі приваблює і вражає її безмежна доброта. Цього ж вона намагається навчити й нас. Як сказано у вірші Бориса Олійника:

Навчила дітей,

Як на світі по совісті жити...

Добра, ніжна моя мама віддає людям, своїм дітям увесь цвіт душі своєї. І я, цінуючи кожную хвилину, проведену поруч з нею, буду все життя прагнути оберігати її від небезпеки, зла і лиха життєвого, від хвороб, бо:

Можна вибрати друга і по духу брата,

Та не можна рідну матір вибирати...

Валентина Л.

Цього листа до одного журналу написала учениця. Напиши й ти про своїх тата, маму, бабусю чи дідуся.

Складіть у класі обов'язки для батьків і дітей в сім'ї.

Народна мудрість

Пташка красна пір'ям,
а людина — знанням.

Добро добром повертається.

Шануй людей — і тебе шануватимуть.

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА НАРОДУ

Як часто в житті ми чуємо слово «культура». Це вагомий термін увібрав у себе всі духовні й матеріальні надбання, створені людиною протягом усієї історії.

Самобутня національна культура українського народу є невід'ємною частиною світової культури. Своїм корінням вона сягає в сиву давнину.

Нині на державному обліку перебуває 152 тис. пам'яток культурно-історичної спадщини, з яких 56 тис. — пам'ятки історії, 7 тис. — пам'ятки монументального мистецтва, близько 15 тис. — пам'ятки містобудування та архітектури. Нерухомі святині зберігаються просто неба, а інші пам'ятки історії, матеріальної та духовної культури нації — у музеях України.

Які ти знаєш музеї? Що в них зберігається?
Які пам'ятки історії є у твоєму місті (селі)?

СВІТ КАЗКОВИЙ І ПРАВДИВИЙ

Ми з вами маємо пишатися своєю землячкою, талановитою народною художницею Марією Примаченко, ім'я якої відоме далеко за межами України. Твори майстрині з незмінним успіхом експонуються на виставках у Парижі, Варшаві, Софії, Монреалі, Празі.

Марія Овксентіївна прожила довге і складне життя. Народилася в селі Болотня, що на Київщині, у 1909 році. Батько її був теслею-віртуозом, майстрував огорожі, що були справжніми витворами мистецтва, а мати гарно вишивала.

З дитинства Марія була надзвичайно спостережливою, мала гострий зір і слух, вміла бачити незвичайне у найбуденнішому. Всі довколишні предмети, завдяки

її уяві, ставали учасниками живої захопливої гри, інколи сумної, частіше — яскравої, святкової. У її малюнках, вишивках, керамічних виробах домінує фантастичне й загадкове.

БУСЛИКИ ПРИЛЕТІЛИ

Буслики — улюблені птахи українського народу. З ними пов'язано багато чудових легенд. Так, існує повір'я, що в оселі, над якою збудували своє гніздо бусли (їх ще називають лелеками), завжди пануватимуть мир, щастя, добробут, виростуть хороші діти. Відчуваєш величезну насолоду від споглядання цієї гармонійної, досконалої за композицією картини. Про що вона? Про те, що прийшла весна, що молода сім'я птахів скоро змостить своє гніздечко і принесе щастя людям. І світ стане сонячним, світлим, лагідним, як на цьому полотні.

М. Примаченко. «Буслики прилетіли».

Яких ще українських художників ти знаєш?

Знайдіть у журналах, книжках, підручниках репродукції кар українських художників; організуйте у класі виставку.

ЩО НАЗИВАЮТЬ «УМАНСЬКИМ ДИВОМ»?

Культурною спадщиною можуть бути також парки сади.

Ландшафтний парк — це зелений масив з природними або штучними насадженнями, сформований певними законами паркового мистецтва і призначений в основному для масового відпочинку. Вперше такі парки почали створювати в Англії на початку XVIII ст. у Росії вони розвиваються з 70-х років XVIII ст. Зразками таких парків в Україні є «Софіївка», «Олександрія», Алупкинський парк, Качанівка, Веселі Боківеньки, Тростянецький дендропарк.

«Софіївка», яку називають «Уманським дивом» знаходиться у стародавньому українському містечку — Умані. Наприкінці XVIII ст. за наказом польського магната С. Потоцького, який володів на той час

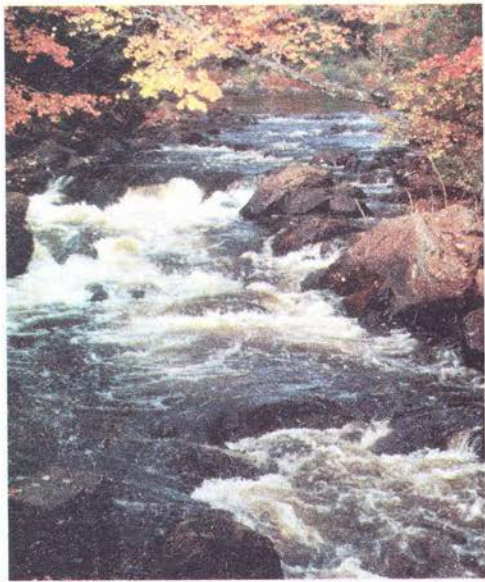
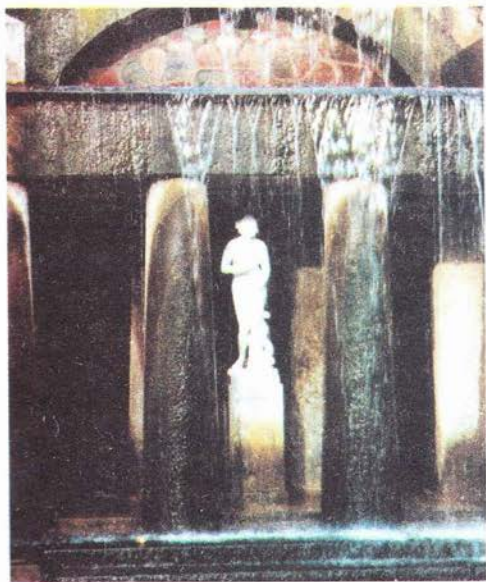

великим маетком біля Умані, на скелястих берегах річки Камінки було закладено чудовий парк. Так з'явилася «Софіївка» — одна з видатних пам'яток садово-паркового мистецтва, споруджених у пейзажному стилі.

«Софіївка» нагадує своєрідну галерею картин, створених спільно природою і людиною, настільки майстерних, що важко визначити, кому з цих двох творців належить першість. Цей напрочуд мальовничий куточок називають казковим — таке тут усе поетичне, вишукано мистецьке. Є тут і Єлісейські поля, і англійський парк з колекцією рослин, завезених з багатьох країн світу. Кавказька гірка немов переносить нас у сонячну Грузію. Розкішні павільйони й альтанки, кам'яні гроти, каскади, підземний водяний тунель... Скрізь нас зачаровує срібляста симфонія води, зелена ошатність дерев і кущів.

«Софіївка» чудова за будь-якої пори року: і тоді, коли вона у весняному цвітінні, запорошена рожево-білими пелюстками; і спекотного літнього дня, коли над галявами дібров виснуть аромати сухого різнотрав'я, а тіністі алеї кличуть у приємну прохолоду; і золотій осені, коли падає жовто-рожеве листя, а ранками іній

засріблює прижухлі трави. Усі, хто бував у парку, захоплювалися його красою, оригінальністю.

Тисячі рук створили це диво. Саме вони — архітектори, художники, скульптори, паркетники, декоратори, різьбярі, ліпники плафонів та просто робітники — копали глибокі ставки й озера, насипали високі пагорби, робили довгі та широкі греблі, планували долини, прокладали доріжки, обладнували скелі, уступи, провалля... Саме вони викохували рідкісні дерева, які привозили сюди з різних куточків землі, завітчували дикі раніше пустелі. Це вони зробили потужну греблю, завдяки якій утворилося велике водосховище з найчистішою водою. Це вони побудували храми, пам'ятники, фонтани...

Що тебе зацікавило чи вразило в цій розповіді? Якщо тобі довелося побувати у «Софіївці» або в подібному місці, розкажи про це у класі.

Помандруйте з класом у мальовничий куточок свого міста (села). Пофантазуйте, що може бути тут на місці яру, галявини тощо.

ГОЛОВНА СКАРБНИЦЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Золоті ворота.

Свою столицю — Київ — князь Ярослав Мудрий прикрасив не гірше від найкрасивіших міст світу. Три кам'яні брами вели до міста. Найкрасивіша з них називалась Золоті ворота, тому що позолочена мідь вкривала їх стулки. Дехто натякав князеві на його марнотратство: навіщо та позолота? І навіщо церкву поставлено на пагорбі?

Але князь Ярослав знав, що робив. Ворота — обличчя міста. Нехай усі — і чужоземці, і мандрівники, і друзі, та

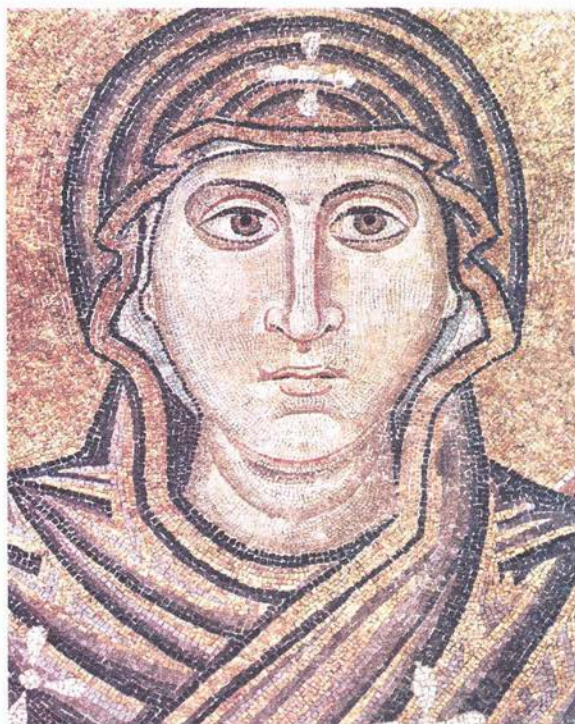

Софійський собор. Інтер'єр.

й вороги також — одразу бачать, який багатий, красивий і могутній Київ.

Київський Софійський собор дає нам уявлення про велич і красу архітектури Київської Русі. В усій Європі жодна споруда XI ст. не могла зрівнятися з київським собором. Завдовжки (без виступів) він 37 м, завширшки — 55 м. У давнину храм мав п'ять нефів (повздовжніх коридорів), які на східному фасаді завершувалися п'ятьма вітварними напівкруглими виступами (апсидами), був оточений внутрішньою (двоповерховою) і зовнішньою (одноповерховою) галереями. Із західного боку височіли дві башти зі сходами, що вели на другий поверх. Вінчали собор тринадцять куполів, які поступово збільшувалися від малих по краях до найбільшого центрального. Куполи й дах були вкриті листовим свинцем.

Оранта.
Фрагмент. Мозаїка.

Апостол Павло.
Фрагмент. Фреска.

Архітектурі органічно відповідає розпис будівлі, який мав на меті звеличити державу. Мозаїки і фрески суцільним килимом огортали стіни, склепіння і стовпи собору. Важко переоцінити художню вартість софійських фресок і мозаїк. Вони, безумовно, є пам'ятками мистецтва світового значення, що дійшли до нас у своїй первісній красі.

Фрески Софії збереглися менше, ніж мозаїки. Багаторазові реставрації завдали багатьом картинах непоправної шкоди.

Софійський собор став своєрідною школою, у якій зростали вітчизняні архітектори, майстри-будівничі, художники.

Київська Софія — справжня скарбниця давньоруської культури, невичерпне джерело знань про далеке минуле нашого народу. Нині — це всесвітньо відомий музей.

Які відомі тобі з книжок, подорожей чи телепередач набутки культури можна віднести до культурної спадщини українського народу?

Започаткуйте проект і збирайте різноманітну інформацію, завдяки якій ви зможете дізнатися багато нового та цікавого про один з таких культурних скарбів.

ДЕРЖАВНІ, РЕЛІГІЙНІ ТА НАРОДНІ СВЯТА В УКРАЇНІ

Український народ дуже працьовитий. Але в його буденному житті, попри всі негаразди, важливе місце посідають свята й урочистості, в яких втілюється душа народу, національні особливості і традиції українців. Вони урізноманітнюють і пожвавлюють будні, дають можливість відпочити, набратися духовної та творчої наснаги.

Українські свята поділяються на державні, релігійні, професійні, народні та сімейно-побутові.

Урочистості, концерти, масові народні гуляння проходять в усіх містах і селах України. У великих містах свята закінчуються яскравим салютом.

Державні свята офіційно оголошуються вихідними днями. До них належать і найбільші релігійні свята, які відзначає весь християнський світ. Державними святами в Україні є:

Новий рік — 1 січня,

Різдво Христове — 7 січня,

Міжнародний жіночий день — 8 березня,

День міжнародної солідарності трудящих — 1 і 2 травня,

День Перемоги — 9 травня,

Великдень (Пасха) — святкується за релігійним календарем,

Трійця — святкується за релігійним календарем,

День Конституції України — 28 червня,

День Незалежності України — 24 серпня.

Нещодавно Україна відзначила чергову річницю

своєї незалежності. Це — найвизначніше свято нашої держави. З кожним роком воно набуває все більшої урочистості, супроводжується новими національними традиціями. У цей день державні діячі покладають квіти до пам'ятників видатним постатям країни — Володимирі Святому, Тарасу Шевченкові, Михайлу Грушевському. На головній вулиці столиці — Хрещатику — відбувається святковий військовий парад.

Понад шістдесят свят вважаються неофіційними. Вони не відзначені червоним кольором у календарі. Здебільшого це професійні та міжнародні свята, які останнім часом увійшли до нашого суспільного життя. Серед них — День св. Валентина (14 лютого), День національної культури (9 березня), День Матері (друга неділя травня), Міжнародний день людей похилого віку (1 жовтня), День національної гвардії України (4 листопада), День української писемності та мови (9 листопада), Міжнародний день студентів (17 листопада), Міжнародний день інвалідів (3 грудня) тощо. Деякі з цих свят уже колись відзначалися. Так, День Матері вперше святкувався в 1929 році на Галичині за ініціативою Союзу українок.

Православні українці мають понад 20 релігійних свят. Окрім Різдва, Великодня, Трійці, або Зелених Свят, найбільш урочисто відзначаються Хрещення (19 січня), Благовіщення (7 квітня), Вербна неділя перед Пасхою та Покрова (14 жовтня). Багато релігійних урочистостей супроводжуються давніми народними звичаями. Зокрема, на Трійцю оселі прикрашають зеленими гілками клена, верби, липи, ясеня тощо. Їх встромляють біля вікон, за ікони, а підлогу встелюють запашними травами: любистком, м'ятою, ласкавцями. Це свято символізує глибоку пошану людини до природи, її краси та неповторності.

У серпні українці святкують три свята, які звуться Спасами. Перший з них — медовий. У народі його ще звуть Маковієм (14 серпня). За звичаєм, у цей день лі-

пили вареники та пиріжки з маком. Другий Спас (Великий Спас)— яблучний (19 серпня). За переказами, саме на цей Спас князь Володимир прийняв хрещення. В стародавньому Києві в цей день освячували воду в Дніпрі, а потім у ній купалися люди, щоб очиститися від лихої сили та уникнути хвороб. Тому в народі це свято ще нерідко називають «Спасом на воді». У цей день їдять яблука з медом, святять овочі та фрукти. Оскільки завершуються жнива, то це свято вважають ще святом врожаю. Третій Спас — горіховий — відзначають 29 серпня, коли досягають горіхи.

Великого поширення в Україні, особливо в сільській місцевості, набули народні свята, що пов'язані з початком або закінченням аграрних робіт. Зокрема, влітку, в період підготовки до збирання врожаю, весело святкують день Івана Купала, а восени — обжинки.

Останнім часом державні свята в Україні дедалі більше набувають національних ознак. До нас повертається багато прекрасних звичаїв. Приміром, у перший день Нового року в оселях усе частіше лунають дзвінки щедрівки:

*Сію, вію, посіваю, з Новим роком всіх вітаю.
На щастя, на здоров'я та на Новий рік,*

*щоб уродило краще, як торік, —
жито, пшениця і всяка пашниця...*

Так діти вітають господарів з новорічним святом, бажаючи отримати святковий дарунок.

Новорічне свято — здавна одне з найулюбленіших в Україні. Багато радощів дарує воно і дорослим, і дітям: новорічні гуляння, феєрверки, подарунки від Діда Мороза і Снігуроньки, веселі зимові канікули і головну окрасу свята — ялинку, що сяє різнобарвними вогниками.

До речі, традиція ставити в українських хатах ялинку прийшла з Польщі та Литви ще наприкінці XIV ст. майже одночасно з прийняттям січневого літочислення. До того українці ототожнювали початок нового року з початком весни.

Поверненням до духовності, відродженням свободи совісті й віросповідання стало урочисте святкування в Україні Різдва Христового і Великодня, або Пасхи. Зокрема, Великодні свята, які відзначають у першу неділю після весняного рівнодення і повного місяця, відродили дивовижне народне мистецтво — писанкарство. Українці займалися ним ще до прийняття християнства. IX ст. датується писанка з поетичною назвою «Берегиня». Щоправда, виготовлена вона з кераміки. У Київській Русі навіть існувало виробництво таких сувенірів. За свідченнями іноземних фахівців, українські писанки за художнім рівнем, розмаїттям кольорів, довершеністю малюнків і сюжетів прирівнюються до знаменитих китайських та японських мініатюр.

Доповни до поданого в тексті переліку свят сімейні свята своєї родини: дні народження, ювілеї весілля батьків, дідусів і бабусь.

Я І ПРИРОДА

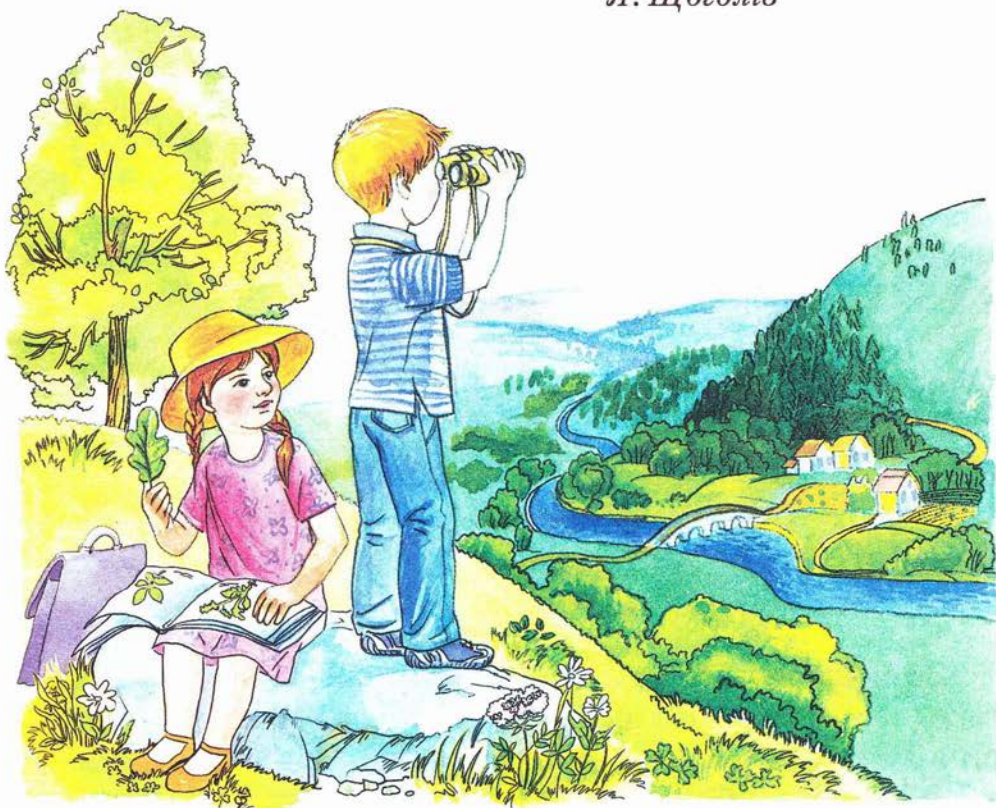
(Природознавство)

Вчіться діти! Мудра книжка
Скаже вам чогось багато
З того, що колись другими
І посіяно, й пожато.

Та і те запам'ятайте,
Що для всякого народу
Ще одна є з книжок книжка,
Та, що ми звемо природа.

Я. Щоголів

ЗЕМЛЯ — НАШ КОСМІЧНИЙ ДІМ

СОНЯЧНА СИСТЕМА

Пригадай. 1. Чи доводилося тобі спостерігати за нічним небом? 2. Що ти бачив на небі? 3. Що тебе вразило? 4. Які запитання виникли?

Зорі

На нічному небі, ніби маленькі вогники, поблискують зорі. Зорі — космічні тіла. Кожна зоря — це велетенська розпечена куля. Температура на їх поверхні різна. Від температури поверхні залежить колір зорі.

Зорі розташовані групами, які називаються *сузір'ями*. Ще в давнину люди дали назви сузір'ям за їх подібністю до різних предметів. Наприклад, є сузір'я Велика Ведмедиця, Мала Ведмедиця, Стрілець, Риби та інші.

Зорі здаються нам малесенькими тому, що знаходяться дуже далеко від Землі. Найближча до Землі зірка — Сонце. Відстань від Землі до Сонця 150 млн км. А до іншої найближчої зорі — у 270 тисяч разів далі.

Зорі різняться між собою розмірами. Сонце — зоря середньої величини. Його діаметр — 1 млн 392 тис. км. Інші зорі у мільярди разів більші за Сонце або значно менші від нього.

Перевір себе. 1. Що таке зорі? 2. Чим зорі різняться між собою? 3. Чому зорі здаються нам дуже маленькими?

Сонце

Пригадай. Яке значення для Землі має Сонце?

Температура на поверхні Сонця сягає 6 тис. градусів, а в глибині — до 15 млн градусів. За такої температури всі речовини, з яких складається Сонце, перебувають у розпеченому газоподібному стані. Тому Сонце постійно випромінює багато світла і тепла.

Сонячним світлом і теплом освітлюються й обігріваються планети, які рухаються навколо Сонця.

Перевір себе. 1. Чому Сонце називають зорею? 2. Чому Сонце постійно випромінює світло і тепло?

Планети Сонячної системи

Практична робота. 1. Розглянь малюнок. Назви планети, які рухаються навколо Сонця. 2. Полічи, скільки їх. 3. Які планети знаходяться ближче до Сонця порівняно із Землею? Які знаходяться далі?

Планети не випромінюють світла і тепла. Це — холодні космічні тіла. Їх освітлює й обігріває Сонце.

Планети здаються нам яскравими зорями. Це тому, що вони світяться відбитим сонячним світлом.

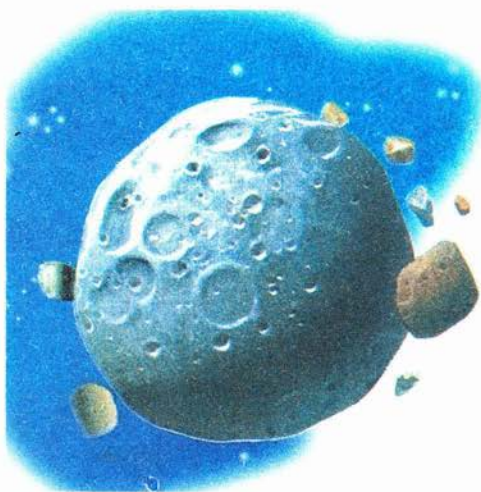
Шлях, по якому планета рухається навколо Сонця, називається *орбітою*.

Практична робота. 1. Знайди на малюнку (с. 77) орбіти кожної планети. 2. Яка з планет має найдовшу орбіту? Яка — найкоротшу? Чому?

У більшості планет є природні супутники — космічні тіла. Вони рухаються навколо планет по своїх орбітах. Земля має 1 супутник — Місяць, Марс — 2, у Юпітера — 16, а в Сатурна — 18 супутників.

Навколо Сонця рухаються також астероїди, комети й метеори.

Сонце і космічні тіла — планети, їх природні супутники, астероїди, комети, метеори, які рухаються навколо Сонця, — утворюють *Сонячну систему*.

 Перевір себе. 1. Скільки планет рухається навколо Сонця? 2. Що називають орбітою планети? 3. Які космічні тіла, крім планет, рухаються навколо Сонця?

 Поміркуй. 1. Чому Сонце здається нам найбільшим з усіх зір? 2. Чим планети різняться від зір? Чим вони подібні? 3. Планети не випромінюють власного світла. Чому ж ми їх бачимо?

ЗЕМЛЯ — ПЛАНЕТА СОНЯЧНОЇ СИСТЕМИ

Практична робота. 1. Розглянь малюнок (с. 77). Які планети Сонячної системи є сусідами Землі? 2. Як називається шлях, по якому рухається Земля навколо Сонця, а Місяць — навколо Землі? 3. Знайди і покажи орбіти Землі і Місяця.

Земля має форму кулі. Вперше це довели іспанські мореплавці ще 500 років тому. За 3 роки важкого і небезпечного плавання експедиція під командуванням Магеллана обігнула Землю і повернулася до рідних берегів.

Діаметр Землі 12 тис. 756 км. Маса Землі у 330 тисяч разів менша за масу Сонця.

Учені вивчають Землю та інші космічні тіла за допомогою потужних телескопів, штучних супутників, міжпланетних космічних станцій.

Першим космонавтом у світі був Юрій Гагарін, а першим українським космонавтом став Леонід Каденюк.

Місяць — природний супутник Землі. На зоряному небі Місяць здається нам за розміром таким самим, як Сонце. Але це тільки здається, бо він майже у 400 разів ближчий до Землі. Космічний корабель долає цю відстань за три доби.

Перевір себе. 1. Яку форму має Земля? 2. Як називається природний супутник Землі? 3. Що називають орбітою Місяця?

Глобус — модель Землі

Учені зробили модель Землі, яку назвали глобусом. Слово «глобус» у перекладі з латинської мови означає куля. Глобус — точне відтворення Землі, зменшеної у десятки мільйонів разів.

Глобус складається з кулі, що обертається навколо осі. Вісь глобуса нахилена.

Планета Земля.

Глобус.

Північний полюс
Південний полюс

Земна вісь — це уявна лінія, навколо якої обертається Земля. Вона нахилена так само, як показує глобус. Земна вісь проходить через центр Землі та полюси — особливі місця Землі. Зверху знаходиться *Північний полюс*, а знизу — *Південний полюс*. На однаковій відстані від полюсів проходить уявна лінія — *екватор*. Він розділяє Землю на дві однакові півкулі. Від Північного полюса до екватора — *північна півкуля*. Від Південного полюса до екватора — *південна півкуля*. Довжина екватора — 40 тисяч кілометрів.

Практична робота. 1. Знайди на глобусі Північний і Південний полюси. 2. Покажи екватор; північну і південну півкулі.

Перевір себе. 1. Що таке глобус? 2. Скільки полюсів має Земля? Назви їх. 3. Що таке екватор? 4. На скільки півкуль екватор поділяє Землю? Назви їх.

Поміркуй. 1. Що означають слова «уявна лінія»? 2. Яке значення має глобус для людей?

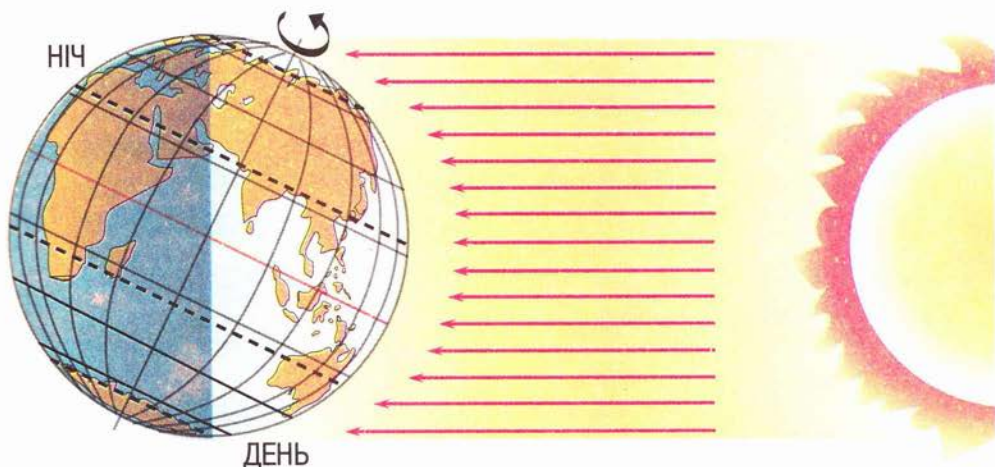

ЯК ОБЕРТАЄТЬСЯ ЗЕМЛЯ

Чому буває день і ніч

Пригадай. 1. Як сонячні промені падають на поверхню Землі? 2. Чи можуть сонячні промені пройти крізь непрозорий предмет або обігнути його? 3. Що утворюється, коли на шляху променів трапляється непрозорий предмет?

Планета Земля — непрозоре космічне тіло. Якщо промені Сонця освітлюють один бік Землі, то другий залишається в тіні. На освітленому боці — *день*, на протилежному, неосвітленому — *ніч*. Земля рухається навколо своєї осі із заходу на схід. Вона підставляє під сонячні промені то один бік, то другий. Там, де був день, — настає вечір і ніч, а туди, де була ніч, — приходить ранок і день. Перевір це.

Практична робота. 1. Поставте глобус — модель Землі проти лампи. Спостерігайте, яка частина глобуса освітлена. А яка залишається в тіні? Чому? 2. Правильно обертайте глобус навколо осі. Спостерігайте, як змінюється освітлення його поверхні.

Час, за який Земля робить повний оберт навколо осі, називають *добою*. Доба триває 24 години.

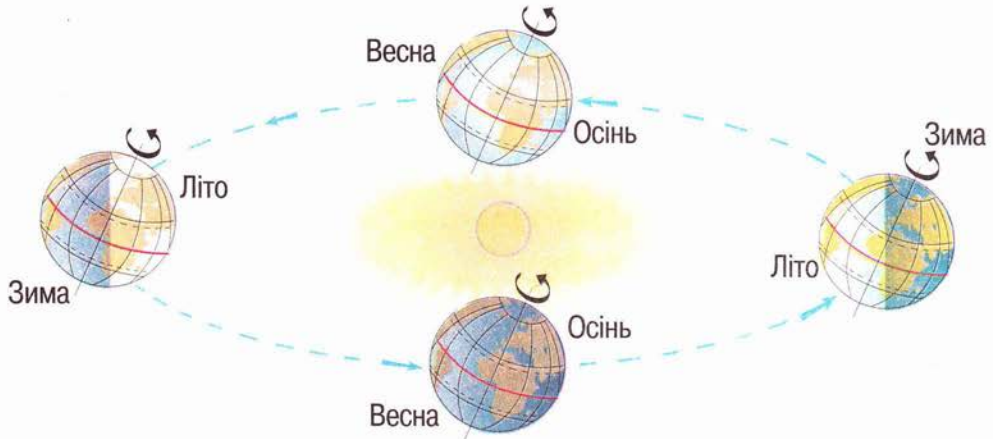

Перевір себе. 1. Чому буває день і ніч? 2. Що таке доба? Скільки годин триває доба?

Чому змінюються пори року

Повний оберт навколо Сонця наша планета робить за 1 рік. Рік становить 365 діб 5 год 48 хв 46 с.

Рух Землі навколо Сонця спричиняє зміну пір року. Як це відбувається?

Уявна вісь завжди нахилена в одну сторону, як на малюнку. Через це під час руху навколо Сонця Земля повертається до нього більше або північною півкулею, або південною. Тому півкулі освітлюються і нагріваються по-різному.

Коли до Сонця повністю повернута північна півкуля Землі, на ній панує літо. Адже сонячні промені дають більше світла й тепла. В цей час південна півкуля відвернута від Сонця. Вона отримує мало світла і тепла. Там — зима.

Земля весь час рухається. Поступово вона починає відвертатися від Сонця північною півкулею, а повертатися до нього південною. У північній півкулі холоднішає — настає осінь. У південній півкулі теплішає — приходить весна.

Але Земля не зупиняється. Вона повністю відвертається північною півкулею від Сонця. У північній півкулі після осені настає зима. А в цей час у південній півкулі, яка повністю повертається до Сонця, весну змінює літо.

Продовжуючи свій рух по орбіті, наша планета знову починає повертатися до Сонця північною півкулею і відвертатися від нього південною. У північній півкулі після холодної зими настає весна, а потім — літо. В південну півкулю після жаркого літа приходить осінь, яку поступово змінює зима.

Практична робота. 1. Поставте лампу, яка слугуватиме за Сонце. 2. Навколо лампи уявіть орбіту Землі. 3. За допомогою глобуса покажіть, як рухається Земля навколо Сонця. Пам'ятайте, що уявна вісь Землі завжди нахилена в одну сторону. 4. Визначте, які пори року будуть у північній і південній півкулях під час руху Землі навколо Сонця. Поясніть, чому вони змінюються.

Перевір себе. 1. Чому на Землі відбувається зміна пір року? 2. Коли під час руху Землі навколо Сонця в північній півкулі настає літо, а коли — зима?

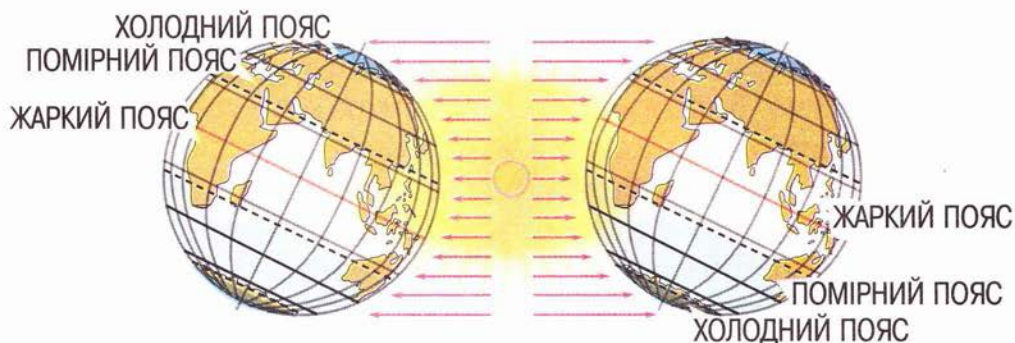

Поміркуй. Чи відрізнялися б пори року північної та південної півкуль Землі, якби її уявна вісь не була нахилена? Доведи свою думку.

ЯК ПОВЕРХНЯ ЗЕМЛІ НАГРІВАЄТЬСЯ СОНЯЧНИМИ ПРОМЕНЯМИ

Пригадай. 1. Як змінюється висота Сонця на небосхилі в різні пори року? 2. Чим відрізняються сонячні промені, які падають на поверхню Землі прямовисно і косо? 3. Які промені більше нагрівають земну поверхню? Чому?

Теплові пояси Землі.

Практична робота. 1. Розгляньте схематичний малюнок (с. 83). Визначте, як на поверхню Землі падають сонячні промені. Де найбільше нагрівається поверхня Землі, а де — найменше? 2. Перевірте свої висновки за допомогою глобуса і якогось джерела світла, що слугуватиме за Сонце.

Кількість сонячного тепла, яке отримує поверхня Землі, від екватора до полюсів поступово зменшується. Земну поверхню між екватором і полюсами умовно поділяють на частини. Їх називають *тепловими поясами Землі*. У кожній півкулі — три теплові пояси: *жаркий* (тропічний) біля екватора, *помірний* і *холодний* біля полюса.

З обох сторін екватора у жаркому поясі Землі сонячні промені падають майже увесь час прямовисно. Ця частина поверхні Землі отримує багато тепла. Там цілий рік жарко і не буває зими. Замість зими і літа розрізняють сухий період року, коли випадає дуже мало опадів, і дощовий — період злив.

На поверхні помірного поясу обох півкуль промені падають по-різному, залежно від пори року: взимку — косо, влітку — пряміше. Тому взимку — холодно, а влітку — тепло. Між цими порами року є ще прохолодні весна й осінь.

Полюси Землі і поверхня навколо Північного і Південного полюсів ніколи не бувають повністю повернутими до Сонця. На них падають тільки косі промені, які дають мало тепла і погано нагрівають землю. Там також кілька місяців на рік триває полярний день і кілька місяців — полярна ніч. Чому?

Коли Земля повністю повертається до Сонця півкулею, то в цей період косі промені освітлюють полюс і поверхню навколо нього. Сонце не заходить за горизонт, хоча знаходиться низько на небосхилі. Триває полярний день. Коли ж Земля повністю відвертається цією півкулею від Сонця, його косі промені зовсім не потрапляють на поверхню холодного поясу Землі. Сонце не з'являється на небосхилі. Наступає полярна ніч. Якщо в північному холодному поясі

полярна ніч, то в південному — полярний день. І навпаки.

Кількість тепла, що потрапляє на поверхню теплового поясу Землі, зумовлює кількість і різноманітність видів рослин і тварин.

Поміркуй. 1. Які умови необхідні для життя рослин і тварин? 2. Яким може бути рослинний і тваринний світ у холодному поясі Землі? помірному? жаркому? Чи відрізнятимуться вони? Чому?

У жаркому поясі багато світла і тепла. В цьому поясі біля екватора ростуть густі вічнозелені ліси з безліччю видів рослин і тварин.

У помірному поясі рослинний і тваринний світ бідніший, ніж у жаркому. Ростуть хвойні і листяні дерева та кущі, трав'янисті рослини, водяться тварини різних видів.

У холодному поясі жива природа дуже бідна. Тут ростуть рослини і живуть тварини, які пристосувалися до суворих умов.

Перевір себе. 1. Як змінюється кількість сонячного тепла, яке отримує поверхня Землі від екватора до полюсів? 2. На які теплові пояси умовно поділяють поверхню Землі?

Поміркуй. 1. Чому виникають теплові пояси на Землі? 2. Чим теплові пояси Землі різняться між собою?

ЯК ОРІЄНТУВАТИСЯ НА МІСЦЕВОСТІ

Пригадай. 1. Яку форму має планета Земля? 2. Чи бував ти в лісі, парку, горах, у полі чи на луках? Що ти спостерігав навколо себе?

Що таке горизонт

Коли потрапляєш на луки чи на поле, то бачиш навколо себе поверхню Землі у вигляді круга. Це — горизонт.

Горизонтом називають частину земної поверхні, яку людина бачить навколо себе.

Вдалині видно лінію, де небо ніби з'єднується з поверхнею Землі. Цю *уявну лінію* називають *лінією горизонту*.

Горизонт і лінію горизонту видно на відкритій місцевості, де немає лісу, гір, будинків. Там доросла людина може побачити лінію горизонту на відстані майже 5 км. Чим вище підніматися над поверхнею Землі, тим горизонт ширшає, а лінія горизонту віддаляється.

Перевір себе. 1. Що таке горизонт? 2. Що називають лінією горизонту? 3. Яка місцевість називається відкритою? 4. За яких умов горизонт ширшає, а лінія горизонту віддаляється?

Сторони горизонту

Розрізняють чотири основних сторони горизонту: *північ*, *південь*, *захід*, *схід*. Скорочено їх записують так: північ — *Пн.*, південь — *Пд.*, захід — *Зх.*, схід — *Сх.*

Між основними сторонами знаходяться проміжні сторони горизонту: північний захід (*Пн. Зх.*), південний захід (*Пд. Зх.*), південний схід (*Пд. Сх.*), північний схід (*Пн. Сх.*).

Практична робота. 1. Знайди на схемі основні сторони горизонту. Назви їх. 2. Знайди на схемі проміжні сторони горизонту. Поміркуй, як утворюються їх назви. Назви проміжні сторони горизонту.

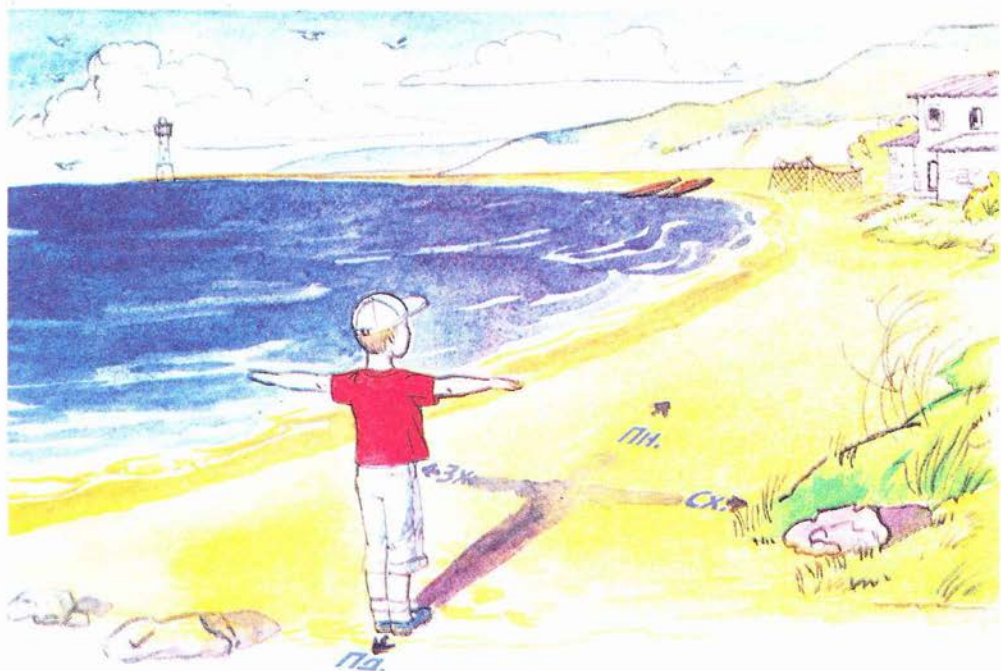
Пам'ятай! На аркуші північ позначають угорі, південь — унизу, захід — ліворуч, схід — праворуч.

Як визначити сторони горизонту на місцевості

Орієнтуватися на місцевості — означає вміти визначати сторони горизонту, тобто дізнаватися, з якого боку від тебе знаходиться північ, південь, захід і схід.

Найдавніший спосіб — це орієнтування за Сонцем. Для цього потрібно опівдні стати обличчям у бік своєї тіні. Перед тобою буде північ, за спиною — південь. Права рука покаже на схід, а ліва — на захід.

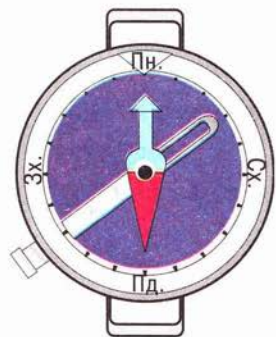

Чи завжди можна орієнтуватися за Сонцем? Поміркуй, чому.

Надійним помічником для орієнтування на місцевості є *компас* — прилад для визначення сторін горизонту.

Головною частиною компаса є рухлива намагнічена стрілка. На циферблаті позначено основні сторони горизонту. Синій кінець стрілки вказує на північ (Пн.), а червоний — на південь (Пд.). Компас має пружину, яка зупиняє рух стрілки, коли компас не працює.

Щоб правильно визначати сторони горизонту, треба навчитися користуватися компасом.

Практична робота. 1. Поклади компас на рівну поверхню (долоню, стіл, пенюк). 2. Відтягни пружину, щоб стрілка могла вільно рухатися. 3. Повертай компас так, щоб синій кінець стрілки зпівпав з літерами *Пн.*, а червоний — з літерами *Пд.* Тепер синій кінець стрілки компаса вказує на північ, а червоний — на південь. Літери — *Зх.* визначають захід, а *Сх.* — схід.

Пам'ятай! Компас не вказує сторони горизонту правильно під час грози, біля ліній електропередач і залізної дороги.

Перевір себе. 1. Що означає орієнтуватися на місцевості? 2. Як визначити сторони горизонту за Сонцем? 3. З яких частин складається компас? 4. Як за допомогою компаса визначити сторони горизонту на місцевості?

Поміркуй. 1. Чому горизонт має форму круга, а не іншої геометричної фігури? 2. Чи можна дійти до лінії горизонту? 3. Чому важливо вміти орієнтуватися на місцевості? 4. Люди яких професій постійно користуються компасом?

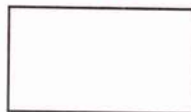
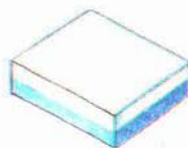
Практичні завдання. 1. За допомогою компаса визнач, де в класі північ, південь, захід, схід. 2. З якої сторони в класі знаходяться вікна? 3. У якому напрямі від школи знаходиться твій будинок? 4. У якому напрямі ти йдеш зі школи додому і з дому до школи?

ЯК ЗОБРАЖУЮТЬ МІСЦЕВІСТЬ НА ПЛАНІ

Що таке план предмета і масштаб

Знання про об'єкти природи й предмети, виготовлені людьми, передаються в підручнику за допомогою слів і малюнків. На малюнках предмети й живі організми зображено такими, як їх бачать перед собою.

А чи можна за малюнком предмета визначити його розміри, розміщення в просторі відносно сторін горизонту? Такі відомості можна передати за допомогою плану.

План — це точне креслення вигляду предметів зверху.

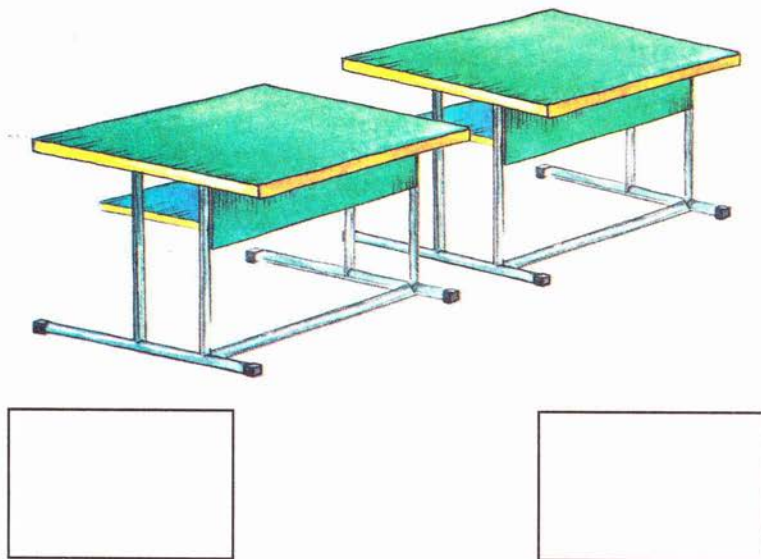
Щоб накреслити на аркуші паперу план невеликого предмета, наприклад гумки, треба подивитися на неї зверху. Ти бачиш тільки один бік гумки, який має вигляд прямокутника. Щоб зобразити цей прямокутник, слід виміряти довжину і ширину гумки.

Практична робота. 1. Розглянь малюнок і план гумки (с. 88). 2. Порівняй зображення гумки на малюнку і на плані. 3. Визнач, чим вони подібні, а чим різняться.

Як накреслити план великого предмета, наприклад стола?

Зверху кришка стола теж є прямокутником, який має довжину 120 см і ширину 80 см. Прямокутник такого розміру не вміститься на аркуші паперу. Щоб зобразити його, треба зменшити розміри, наприклад у 40 разів. Тепер план стола у вигляді прямокутника буде завдовжки 3 см і завширшки — 2 см.

А якщо потрібно зобразити план двох таких столів, які стоять один від одного на відстані 160 см? Тоді зменшувати у 40 разів треба не лише розміри кришок

Малюнок і план столів.

столів, а й відстань між ними. На плані відстань між столами становитиме 4 см.

Масштаб вказує, у скільки разів зменшено (або збільшено) справжні розміри предметів і відстані між ними.

Масштаб записується так: 1 см — 40 см. Це означає, що 1 см на плані відповідає 40 см дійсних розмірів (довжини і ширини) столів і відстані між ними.

На планах масштаб може бути різним. Наприклад, 1 см — 10 см, 1 см — 25 м, 1 см — 300 м. Поміркуй, що це означає.

Перевір себе. 1. Що таке план предмета? 2. На що вказує масштаб?

План місцевості

План місцевості — це креслення вигляду зверху невеликої ділянки земної поверхні.

На плані місцевості предмети зображуються за допомогою *умовних знаків*. Кожний предмет має свій знак.

Відстані між предметами на плані зменшені відповідно до масштабу. Масштаб завжди позначається внизу плану у вигляді лінійки, поділеної на сантиметри, з написом. Напис вказує на відстань, яка на місцевості відповідає 1 см на плані.

Практична робота. 1. Розглянь малюнок місцевості (с. 91). Усно опиши її. 2. Розглянь план цієї місцевості. 3. Які умовні знаки використано на плані? 4. Який масштаб плану? 5. Порівняй малюнок і план. Чим вони різняться?

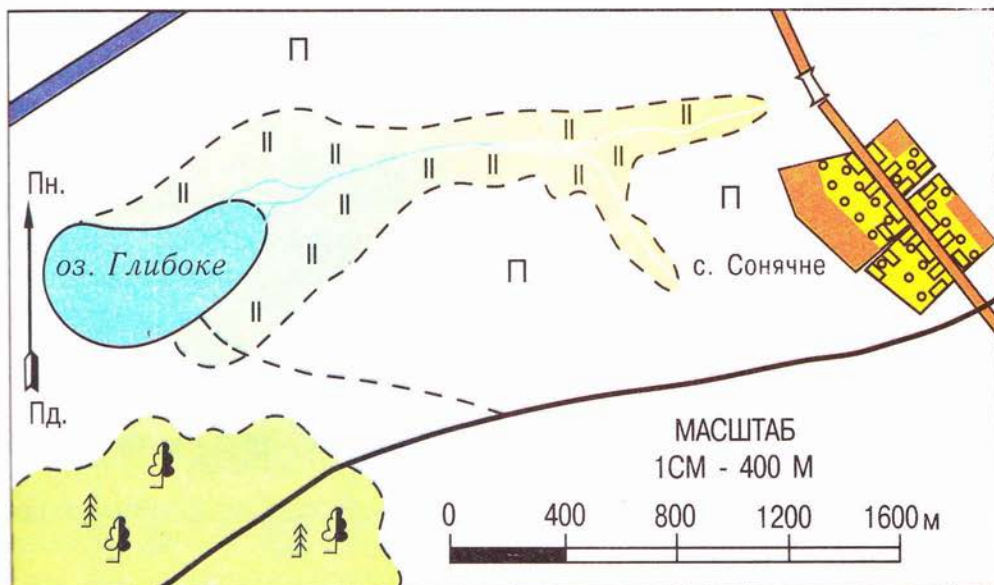
Масштабом користуються не тільки для креслення плану. Знаючи масштаб плану, можна обчислити справжні відстані між предметами на місцевості. Наприклад, відстань від села Сонячного до луків на плані 2 см. Масштаб плану: 1 см — 400 м. Справжня відстань на місцевості буде: $400 \text{ м} \cdot 2 = 800 \text{ м}$.

Усі предмети на плані місцевості розміщені відповідно до сторін горизонту. Напря́м *Пн.* — *Пд.* вказу-

Малюнок місцевості.

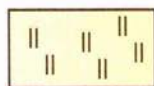
План місцевості.

Мішаний ліс

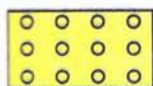
Стежка

Луки

Міст

Плодовий сад

Будівлі

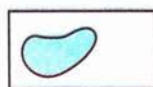
Залізниця

Грунтова дорога

Шосе

Озеро

Річка

Поле, город

Умовні знаки до плану місцевості.

ється стрілкою. А якщо стрілки немає? Пригадай, як на аркуші паперу позначають сторони горизонту.

Планами місцевості користуються геологи, будівельники, агрономи, а також туристи.

Пам'ятай! Щоб навчитися читати план місцевості або самому його намалювати, треба знати умовні знаки, вміти визначати сторони горизонту на місцевості і на плані та вміти користуватися масштабом.

Перевір себе. 1. Що таке план місцевості? 2. Як зображаються предмети на плані місцевості? 3. Що означає масштаб на плані місцевості? 4. Як предмети розміщуються на плані місцевості? 5. Як визначити сторони горизонту на плані місцевості?

Поміркуй. 1. Чому більшість предметів на плані місцевості зображено за допомогою умовних знаків? 2. Порівняй умовні знаки з предметами, що ними позначаються.

Практичні завдання 1. За планом місцевості визнач відстань від села Сонячного до озера Глибокого. 2. За планом розкажи, які предмети знаходяться в північній, південній і західній сторонах зображеної місцевості. 3. На плані ділянка має такі розміри: довжина — 5 см, ширина — 3 см. Масштаб плану: 1 см — 15 м. Які справжні розміри цієї ділянки?

ЯК ЗОБРАЖУЮТЬ ПОВЕРХНЮ ЗЕМЛІ НА ГЛОБУСІ І КАРТІ

Поверхня Землі на глобусі

Пригадай. 1. Що таке глобус? 2. Які полюси має Земля? 3. Яка півкуля Землі називається північною? Яка південною? 4. Що називають екватором?

Практична робота. 1. Розглянь глобус — модель Землі. Які кольори вирізняються на глобусі? 2. Знайди на глобусі лінії, які з'єднують Південний і Північний полюси; лінії, розміщені подібно до екватора. 3. Що ти можеш розповісти про поверхню Землі, розглядаючи глобус?

На глобусі за допомогою різних кольорів зображена

вся поверхня нашої планети. Жовтим, коричневим і зеленим кольорами різних відтінків позначена суша, а голубим і синім — вода.

Лінії на глобусі, які з'єднують Північний та Південний полюси і проведені згори вниз, називаються *меридіанами*. Лінії, проведені зліва направо, називаються *паралелями*. Меридіани вказують напрям північ — південь, а паралелі — захід — схід. Паралелі й меридіани — це уявні лінії: їх немає на поверхні Землі.

На глобусі земна поверхня зменшена у десятки мільйонів разів. Тому за допомогою умовних знаків на глобусі позначаються лише найважливіші об'єкти Землі: океани, материки, моря, найвищі гори, найбільші рівнини, річки, міста.

Користуватися глобусом не завжди зручно, особливо під час подорожі, тому люди частіше користуються географічними картами.

Перевір себе. 1. Як зображують на глобусі поверхню Землі? 2. Чому на глобусі позначаються тільки найважливіші об'єкти земної поверхні?

Що таке географічна карта

Географічна карта — це зменшене у багато разів зображення на площині всієї поверхні Землі або її частини за допомогою масштабу й умовних знаків.

Уявно поділи глобус по меридіану на дві півкулі.

Якщо поверхню утворених півкуль зобразити на аркуші паперу, то отримаємо географічну карту півкуль: західної і східної.

Практична робота. 1. Розглянь на карті (форзац 2) західну і східну півкулі Землі. 2. Визнач, де на карті півкуль знаходяться Північний і Південний полюси; екватор; північна півкуля; південна півкуля. 3. Знайди меридіани і паралелі. Які лінії вказують напрям північ — південь, а які — захід — схід?

Сушу на карті півкуль, як і на глобусі, позначають різними кольорами, бо поверхня Землі нерівна. Рівни-

ни позначають жовтим і зеленим кольорами, а гори коричневим. Чим вищі гори, тим темніше забарвлення на карті. За кольором на карті можна дізнатися також про глибину водойм. Найглибші місця в океанах, морях, озерах позначено синім кольором, а мілкіші — голубим. На карті використовуються різні умовні знаки.

Практична робота. 1. Розглянь умовні знаки, які використано на карті півкуль. 2. Розкажи, що вони означають. 3. Прочитай повну назву карти, якою ти користувався. Що на ній зображено?

Фізична карта півкуль — це не єдина географічна карта. Є карти материків, окремих країн, областей, районів. Зміст карт також може бути різним. На одних картах умовно зображається земна поверхня. Їх називають *фізичними картами*. На інших — країни світу з їх столицями або клімат чи природні зони певної частини Землі. Кожна карта має свою назву. З деякими картами ти ознайомишся на наступних уроках.

Пригадай. 1. Що таке масштаб? 2. Для чого використовується масштаб?

Будь-яка карта має свій масштаб. Чим більша територія поверхні Землі зображена на карті, тим менший масштаб карти. А чим менша територія — тим масштаб більший. Наприклад, на карті півкуль масштаб 1 см : 14 000 км, на карті України — 1 см : 70 км, а на карті області — 1 см : 40 км.

На картах 1 см означає десятки, сотні або тисячі кілометрів на місцевості. Від масштабу залежить кількість зображених на карті об'єктів: міст, річок, озер, гір тощо. Чим менший масштаб, тим менше об'єктів на карті. Поміркуй, чому.

Учись працювати з картою. Усе на карті показуй тільки указкою, яку тримай у правій руці. Стій біля карти праворуч, щоб її не закривати.

Пам'ятай! Щоб читати карту, потрібно знати умовні знаки, вміти користуватися масштабом, визначати основні і проміжні сторони горизонту на карті.

Перевір себе. 1. Як на картах позначають поверхню Землі? 2. Що називають географічною картою? 3. Який масштаб використовується на картах? 4. Назви вимоги до роботи з картою, про які ти дізнався.

Поміркуй. 1. Порівняй план і карту. Чим вони відрізняються? 2. Як зображують основні сторони горизонту на плані і на карті? 3. Чому масштаб на карті півкуль менший, ніж на карті України? 4. На якій з карт — півкуль Землі чи України — буде зображено більше об'єктів земної поверхні? Чому?

МАТЕРИКИ ЗЕМЛІ

Які материки є на Землі

Великі ділянки суші, оточені з усіх сторін водою, називають *материками*. На Землі є шість материків: Євразія, Африка, Північна Америка, Південна Америка, Австралія, Антарктида.

Найбільший материк — Євразія. Євразія складається з двох частин: Європи та Азії. Умовна межа між ними проходить уздовж Уральських гір.

Практична робота. 1. Розглянь фізичну карту півкуль. Знайди і покажи материки. 2. Визнач, у яких півкулях Землі вони знаходяться. 3. Використай умовні знаки карти і розкажи про поверхню материків.

Материки різняться між собою розмірами, формами земної поверхні, природою.

На Землі є невеликі, порівняно з материками, ділянки суші, з усіх сторін оточені водою. Це — *острови*. Найбільший на Землі острів — Гренландія. Якщо ж ділянки суші оточені водою з трьох сторін, то це — *півострови*. На території України знаходиться Кримський півострів.

Перевір себе. 1. Що називають материком? 2. Скільки материків на планеті Земля? 3. Який материк складається з двох частин? 4. Чим різняться острови і півострів?

Природа материків

Пригадай. 1. Які теплові пояси виділяють на поверхні Землі? 2. Чим вони зумовлені?

Материк **Євразія** майже повністю знаходиться у північній півкулі. На його території є три теплові пояси: холодний, помірний і жаркий. Це спричиняє різні природні умови, у яких ростуть різні рослини і живуть тварини.

На півночі материка знаходиться *тундра*. Зима там триває 8 — 9 місяців. Морози бувають до -50°C . Ґрунт мерзлий. За коротке і прохолодне літо він встигає відтанути не більш як на 50 см. З рослин поширені мохи. Лише місцями ростуть маленькі деревця: карликова береза і полярна верба. З тварин водяться північний олень, песець, сова полярна і куріпка біла. Влітку на озера і болота прилітають дикі качки, гуси, лебеді.

За тундрою величезні простори займає *тайга* — хвойні ліси. У тайзі ростуть дерева — кедр сибірський, модрина, ялина, ялиця, живуть — білки, рисі, вовки, соболі, ведмеді бурі, рябчики й тетеруки.

За тайгою розкинулися *мішані й листяні ліси*. За лісами великі площі займають *степи*.

В Євразії є *пустині*. Це місця, де випадає дуже мало опадів. Температура повітря сягає $+50^{\circ}\text{C}$. Рослинність пустинь бідна. Ростуть рослини, що пристосувалися до таких умов. Це саксаул — безлистяне дерево з дуже довгими коренями. Зустрічаються верблюжа колючка і піщана осока. Найвідоміша тварина пустині — верблюд. Водяться також джейрани, віслики-кулани, варани, змії, черепахи.

Найбагатший рослинний і тваринний світ на тих територіях Євразії, що ближчі до екватора.

У вологих тропічних лісах водяться індійські слони, носороги, крокодили, людиноподібні мавпи — орангутани, змії — удави і кобри. Серед птахів виділяються папуги й павичі.

Різноманітною є природа **Африки**. Рослини і тварини пристосувалися до умов життя в пустинях, тропічних лісах, безкраїх степах — саванах.

Савани вкриті високою, до 4 м, травою і населені різноманітними тваринами. Там живуть слони африканські, зебри, буйволи, носороги, жирафи, леви. У тропічних лісах зустрічаються людиноподібні мавпи — шимпанзе і горили. В Африці багато птахів. Серед них — найменший на Землі птах — нектарниця і найбільший — страус африканський.

Південна Америка — це батьківщина картоплі, помідорів, шоколадного дерева. У тропічних лісах біля річки Амазонки водяться мурахоїди, панцерники, в горах — кондори. Ці

Природа Африки.

тварини не зустрічаються на інших материках. У річках живе найбільша змія — анаконда. Серед великої кількості комах є незвичайної краси великі метелики.

Більшість рослин і тварин **Північної Америки** поширені й на інших материках, зокрема в Євразії. Рослиною, яка зустрічається тільки в Північній Америці, є дерево-гігант секвойя, а твариною — бізон.

Австралія — материк, де жарко і мало вологи. В Австралії водяться звірі, які відкладають яйця, — качкодзьоб і ехидна. Тільки на цьому материкау поширені кенгуру і сумчастий ведмідь — коала. Різноманітний світ птахів. Найбільший птах — страус ему. Великими зграями літають хвилясті папуги. Серед рослин виділяються дерева евкаліпти заввишки до 100 м.

Природа Австралії.

Чи є живі організми в **Антарктиді**? На цьому материкі колоніями живуть пінгвіни. Живляться вони дрібною рибою, молюсками, рачками і можуть добувати їжу на значній глибині. На схилах гір влітку можна побачити мохи.

Поміркуй. Здійсни уявну подорож по одному з материків. Склади усну розповідь про його природу.

ОКЕАНИ ЗЕМЛІ

Які океани є на Землі

Пригадай. 1. У яких трьох станах перебуває вода на Землі? 2. За яких умов вода переходить з одного стану в інший? Як відбувається кругообіг води в природі?

Практична робота. 1. Розглянь карту півкуль. Який колір на них переважає? Що ним позначають? 2. Прочитай назви океанів і покажи їх. 3. Визнач, у яких півкулях Землі вони знаходяться. 4. Якими океанами омивається кожен з материків?

На карті переважає голубий колір. Ним позначено *Світовий океан*.

Світовий океан розділений материками на частини, які називаються *океанами*. На Землі — чотири океани: Тихий, Атлантичний, Індійський і Північний Льодовитий.

Вода в океанах солоні. Якби, наприклад, випарити солі, розчинені в океанічній воді, то вони вкрили б дно Світового океану шаром завтовшки 60 м, а сушу — 153 м.

З поверхні океанів випаровується велика кількість води. З водяної пари утворюються хмари. Вони переносяться вітром у різні місця Землі, і там випадають опади.

Світовий океан збагачує повітря киснем, адже в ньому росте багато зелених водоростей. А ще він зігріває планету. Як це відбувається? У теплі пори року вода океанів і морів повільно вбирає сонячне тепло і довго його утримує. У холодну пору вода так

само повільно віддає тепло, нагріваючи повітря, яке рухається на материки.

Перевір себе. 1. На які океани поділяється Світовий океан? 2. Який з океанів найбільший? Який найменший? 3. Яке значення мають океани на Землі?

Природа океанів

Пригадай. 1. Що таке водорості? Якого кольору вони бувають? Чому мають різний колір?

У морях і океанах живе близько 10 тисяч видів рослин. Більшість рослин — це водорості. На глибині до 100 м, куди сягає сонячне проміння, живуть зелені водорості. Нижче — бурі, а ще нижче — червоні.

Тваринний світ в океанах найбагатший у жаркому поясі. Бідніший — в помірних поясах обох півкуль Землі. Найбідніший — у воді холодних поясів. Поміркуй, чому.

У товщі води **Північного Льодовитого океану** живуть мікроорганізми. Біля берегів ростуть водорості: ламінарія, фукус. Водяться раки, медузи, риба: оселедці, тріска, камбала, окунь морський. На островах існують колонії моржів і тюленів, пташині базари. Поблизу узбережжя на кризі живуть білі ведмеді, які охороняються. Рідкісними стали кити.

Температура води в різних частинах **Атлантичного океану** неоднакова. Найтепліша — поблизу екватора. У теплій воді росте багато водоростей. Серед них і бура саргасова водорість, яка утворює зарості на великих територіях. Біля Північної Америки навіть море назвали Саргасовим. Водяться акули, летюча риба, риба тунець, морські черепахи. З птахів — альбатроси і фрегати. У північній і південній частинах океану живуть кити, тюлені, морські котики.

Рослини теплого **Індійського океану** — це зарості бурих, зелених і червоних водоростей. Від великої кількості мікроскопічних зелених водоростей вода «зацвітає». У теплих водах живуть великі медузи,

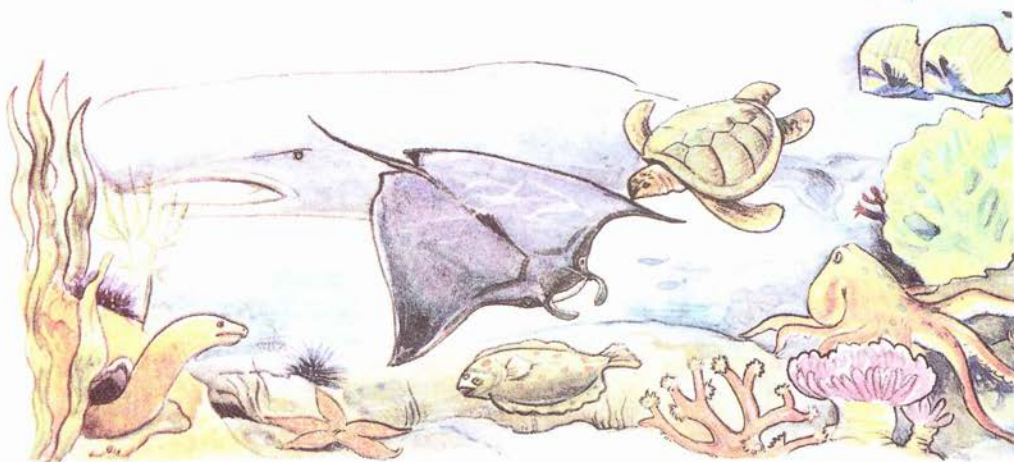

краби, багато видів риб, акули, морські черепахи і морські змії. Водяться в океані скати й восьминоги. Біля берегів трапляються крокодили.

Тихий океан має найрізноманітніший рослинний і тваринний світ. На крайньому півдні і на півночі вода холодна, а біля екватора — завжди тепла. В ньому є умови для життя різних рослин і тварин. У воді росте 380 видів зелених, бурих і червоних водоростей. Серед риб — оселедці, сардини, скумбрія, сайра, лососі, тріска. Є велетенські краби, морські черепахи і змії. Живуть кити, тюлені, моржі, котики.

Поміркуй. 1. У якому океані найбагатший рослинний і тваринний світ? Чому? Доведи свою думку. 2. Здійсни уявну подорож по одному з океанів. Склади усну розповідь про нього. За допомогою карти розроби маршрут подорожі з того місця, де ти живеш.

Природа океанів.

Де ми живемо на Землі

Пригадай. 1. Назви материки Землі. 2. Який материк складається з двох частин?

На всіх материках мешкають люди. І тільки в Антарктиді постійно не живуть. Там серед вічних снігів і льоду побудовані наукові станції. На них по чергово приїжджають науковці. Вони вивчають вплив цього загадкового материка на природу планети. Є в Антарктиді й українська наукова станція.

Заселені материки неоднаково. Це залежить від природних умов. Адже з давніх-давен люди селилися на рівнинах, де для життя були найкращі умови: родючі ґрунти, прісна вода, корисні копалини.

З усіх материків найбільше населення в Євразії, а найменше — в Австралії. Порівняно з Євразією, небагато людей живе і в Південній Америці та Африці.

Якими ми є на Землі

Пригадай. 1. З чого складається організм людини? 2. Які органи розрізняють в організмі людини? 3. Яке значення мають різні органи? 4. Що означає «пристосуватися до умов життя в довкіллі»?

Усі люди мають однакову будову тіла. Однаково працюють їхні органи й увесь організм.

У давнину люди залежали від природи. Вони жили на різних материках і розвивалися в різних природних умовах. Тому й набули відмінних зовнішніх ознак: кольору шкіри, форми й кольору волосся, очей, форми носа, губ тощо.

В Африці в людей чорне забарвлення шкіри, чорне кучеряве жорстке волосся. Такі ознаки захищали їх від спекотного сонця. В Азії люди набули жовтого кольору шкіри і вузького розрізу очей. Це запобігало попаданню в очі піску і пилуки в пустинях, де дмуть сильні вітри. В європейців світла шкіра і м'яке не дуже

темне волосся. Адже в Європі найхолодніше, менше сонячного тепла. Білий колір найкраще вбирає сонячне тепло. Так виникли *чорна, жовта і біла раси*.

Люди всіх рас рівні між собою. Перелічені відмінні ознаки — це ознаки пристосування організму людини до різних умов життя в довкіллі. У наш час люди дедалі менше залежать від природи, бо самі собі створюють умови для життя.

Здавна люди жили групами на певній території. Вони спілкувалися своєю мовою, встановлювали свої традиції, обряди й дотримувалися їх. Так виникли різні *народи*.

Згодом один або кілька народів утворювали *державу*. Кожна держава має свої кордони, назву, столицю, державну мову, історію і культуру. В державі є Конституція — основний закон, який визначає її устрій, будову та основні права й обов'язки громадян. Символи держави — це герб, прапор і гімн.

Перевір себе. 1. Які є раси людей на Землі? Чому вони виникли? 2. Що має кожна держава? 3. Що таке Конституція? 4. Які символи має держава?

ЗБЕРЕЖЕМО ПРИРОДУ ЗЕМЛІ РАЗОМ

Пригадай. 1. Що таке Червона книга? Яке вона має значення? 2. Які рослини і тварини називають рідкісними? 3. Для чого створюються заповідники?

Усе менше на Землі залишається місць, де б не ступала людина. І все більше природа потерпає від діяльності людей.

Ти вже вивчав, як люди забруднюють воду, повітря, ґрунти. Пригадай.

Вони також вирубують ліси — «легені» планети. Знищують рослини й тварин. То в одному, то в іншому куточках Землі відбуваються малі й великі *екологічні катастрофи*. Десь в океані потерпів аварію танкер, і нафта величезною плямою розтеклася по поверхні води. Десь горять великі площі віковичних лісів. Трапляються аварії на атомних станціях, на хімічних заводах. А війни, що відбуваються в різних країнах, не тільки забирають життя людей. Вони наносять неоправної шкоди природі всієї планети, а не лише однієї країни.

Постійно збільшується кількість населення, яке потребує багато продуктів харчування. Щоб їх виростити, у ґрунт вносяться різні хімічні речовини: добрива, отрутохімікати. А це призводить до забруднення і збіднення ґрунтів. Вони руйнуються також від утворення ярів і балок.

На Землі нагромаджується велика кількість побутових відходів. Ними забруднюється все навколишнє середовище. Частина сміття і небезпечних відходів виробництва потрапляє в океан і отруює воду.

Щоб розв'язати складні проблеми охорони і збереження природи, **люди всієї Землі повинні об'єднатися.**

У наш час держави світу підписують між собою угоди про спільну охорону природи. Наприклад, більшість країн світу підписали угоду про зменшення викидів небезпечних речовин в атмосферу. Є міжнародна домовленість про обмеження торгівлі рідкісними та зникаючими видами дикорослих рослин і диких тварин.

Щоб припинити винищення рослин і тварин, зберегти їх різноманітність, у 1948 році був створений Міжнародний союз охорони природи. Ця організація взяла під свою опіку рідкісні види рослин і тварин. У різних країнах було відкрито заповідники, заказники й національні парки. У 1966 році вперше була видана Міжнародна Червона книга. Відтоді в країнах світу почали складати свої національні Червоні книги.

Міжнародна організація Грінпіс бореться за збереження лісів, океанів, рослин і тварин на Землі.

Поміркуй. 1. Від чого забруднюється природа? 2. Чим люди наносять шкоду природі? 3. Як ти вважаєш, що є найбільшою загрозою для природи Землі? 4. Запропонуй свої шляхи збереження природи на планеті Земля.

Практичне завдання. Разом з однокласниками влаштуйте виставку власних малюнків і плакатів під назвою «Планета Земля в небезпеці — захистимо її».

НАША БАТЬКІВЩИНА — УКРАЇНА

УКРАЇНА НА ПЛАНЕТІ ЗЕМЛЯ

Пригадай. 1. Що називають масштабом? 2. Що таке географічна карта? 3. Де на карті знаходяться основні й проміжні сторони горизонту? 4. Що таке материк?

Практична робота. По фізичній карті півкуль визнач, на якому материку розташована Україна. У якій його частині?

Україна — самостійна, незалежна держава. Вона знаходиться на материку Євразія, у його Європейській частині.

За площею Україна — найбільша серед країн Європи. У світі за територією — на сороковому місці.

Практична робота. 1. На фізичній карті України (форзац 1) покажи її кордони. 2. Визнач, з якими державами вона межує. 3. Порівняй довжину її кордонів з різними країнами. З якою країною кордон України найдовший, а з якою — найкоротший?

Учись працювати з картою. Державу показуй по кордону на всьому його протязі.

Україна межує з сімома державами Землі. На заході її сусідами є Польща, Словаччина, Угорщина і Румунія. На південному заході — Молдова. На півночі — Білорусь. Найдовший її кордон з Росією — на сході та північному сході. Протяжність усього кордону України — 7643 км.

Поміркуй. На околиці с. Ділове Рахівського району Закарпатської області встановлено знак, на якому зазначено, що там знаходиться географічний центр Європи. Про що це свідчить?

Практичне завдання. Використай масштаб, зазначений на фізичній карті України, і приблизно визнач протяжність території України з півночі на південь і з заходу на схід.

ФОРМИ ЗЕМНОЇ ПОВЕРХНІ УКРАЇНИ

Пригадай. 1. Якими кольорами позначають на карті сушу?
2. Що вони означають?

Ти вже знаєш, що поверхня нашої планети нерівна. Основними формами земної поверхні є *рівнини* і *гори*.

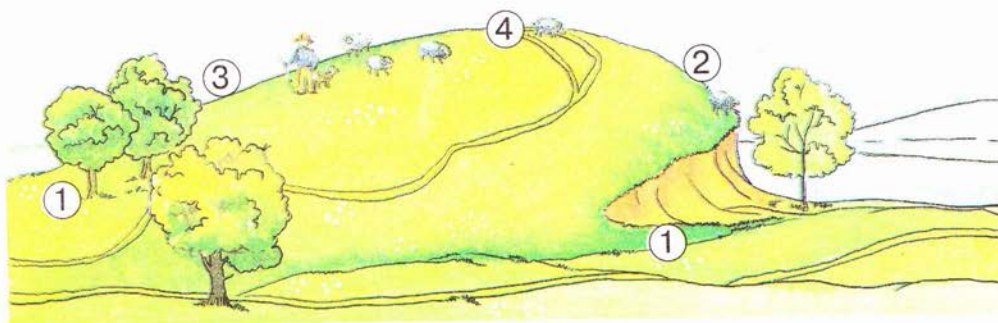
Що таке рівнини

Рівнини — це території суші, які мають рівну поверхню. Рівнини поділяються на *низовини* і *височини*.

Низовини позначаються на карті зеленим кольором, а височини — жовтим і світло-коричневим.

Практична робота. 1. На фізичній карті України розглянь її поверхню. Прочитай назви найбільших низовин і височин. Покажи їх. 2. Визнач, де вони знаходяться на території України відносно сторін горизонту.

На півночі України розташована Поліська низовина. Поверхня її заболочена, здебільшого з невисокими підвищеннями — горбами. На північному сході її продовжує Придніпровська низовина. Територія її горбиста з безліччю ярів і балок. Через це

Будова горба: 1 — підніжжя; 2 — крутий схил;
3 — пологий схил; 4 — вершина.

поверхня здається хвилястою. Південь України займає Причорноморська низовина.

На території України знаходяться височини: Волинська, Подільська, Придніпровська, Донецька і Приазовська. Це також рівнини. Але на них підвищення сягають іноді близько 500 м. Часто трапляються яри і балки.

Отже, на рівнинах є *горби, яри й балки*.

Практична робота. 1. Розглянь малюнок горба (с. 107). Назви його частини. 2. Порівняй схили горба. Якими вони бувають?

Яр — це велике заглиблення з крутими схилами на поверхні Землі.

Як він утворюється? Тала чи дощова вода по схилах горба або похилій місцевості стікає струмком. Від цього на ґрунті утворюється спочатку маленька боро-

Яр.

зенка. З роками вона глибшає і перетворюється на яр.

Яри руйнують поверхню Землі. Пригадай, як треба охороняти ґрунт від утворення ярів.

Через багато років круті схили ярів заростають рослинами, і яри перетворюються на *балки*.

Перевір себе. 1. Назви основні форми земної поверхні. 2. Що таке рівнини? 3. Як поділяються рівнини? 4. Що таке горб? 5. Як утворюються яри і балки?

Що таке гори

Гори — це ділянки земної поверхні, високо підняті над рівнинами.

Будова гори: 1 — підніжжя; 2 — крутий схил;
3 — пологий схил; 4 — вершина.

Практична робота. 1. Розглянь схематичний малюнок гори. 2. Назви її частини. 3. Порівняй гору і горб. Чим вони подібні? Чим різняться?

На Землі поодинокі гори зустрічаються рідко. Частіше вони тягнуться рядами. Ряд гір називають *гірським хребтом*. Між гірськими хребтами є мальовничі долини, течуть бурхливі гірські річки.

Залежно від висоти гори бувають *низькі, середні й високі*. Низькими є гори заввишки від 500 до 800 м. Висота середніх гір — від 800 до 2000 м. Гори заввишки понад 2000 м називаються високими.

Практична робота. 1. На фізичній карті України знайди гори. Назви їх. 2. Визнач, у якій частині України вони знаходяться.

У західній частині України простяглися Карпатські гори. За висотою вони є середніми горами з округлими вершинами. Тільки найвища вершина Карпат — гора Говерла — має висоту 2061 м.

На Кримському півострові дугою височіють Кримські гори. Їх найвища вершина — гора Роман-Кош — заввишки 1545 м.

Поміркуй. До яких гір за висотою належать Кримські гори? Доведи свою думку.

Практичне завдання. Разом з однокласниками добери малюнки, фотографії про форми земної поверхні України, з якими ти ознайомився на уроці. Склади усну розповідь про одну з них.

ВОДОЙМИ УКРАЇНИ

Пригадай. 1. Яке значення має вода на Землі? 2. Яким кольором позначають воду на глобусі й карті? 3. Які океани є на Землі?

Джерела, річки, озера, болота, моря, ставки й водосховища — це водойми суші. Якщо вони виникли в природі, їх називають природними, створені людиною — штучними.

Джерело?

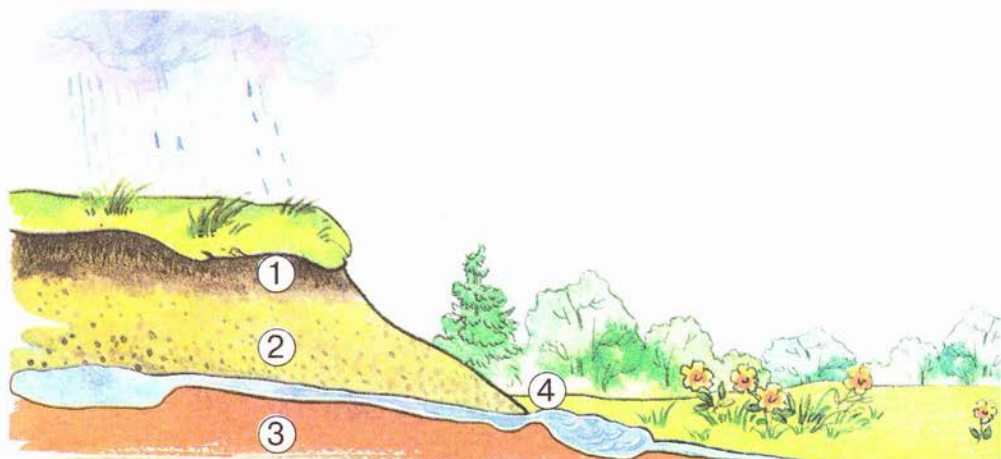

Пригадай. Яку будову має земна поверхня? Назви її шари.

Джерело — це місце, де на поверхню землі витікає підземна вода.

Частина дощової і талої води просочується в землю. Вона легко проходить крізь ґрунт і пісок, але затримується глиною. Там вода збирається в підземні озера. У місцях, де глина підходить до поверхні землі, вода витікає на поверхню. Джерела утворюються на дні ярів, балок, на схилах горбів, крутих берегів річок. Джерельна вода холодна і чиста. Адже вона проходить через шар піску й очищається від домішок.

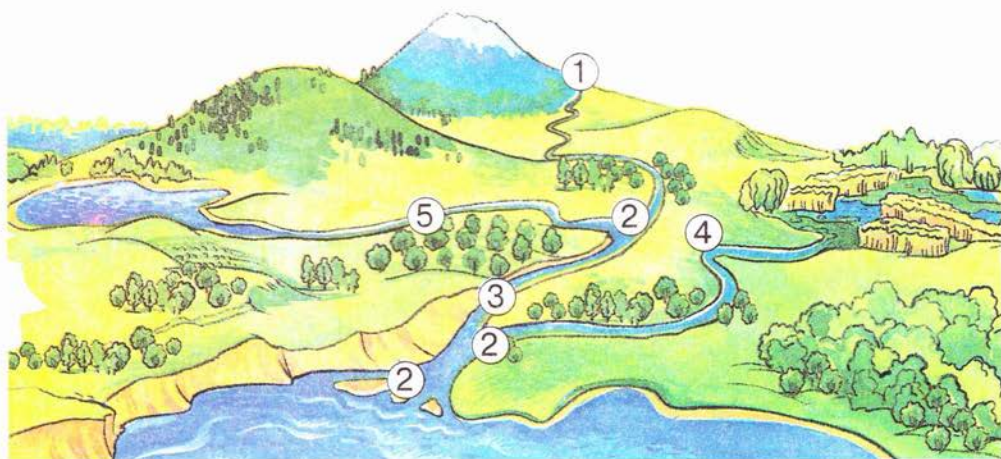
Утворення джерела: 1 — ґрунт; 2 — пісок; 3 — глина; 4 — джерело.

Перевір себе. 1. Що таке джерело? 2. Як утворюється джерело? 3. Чому джерельна вода холодна і чиста?

Річки України

Кожна річка має *витік* — місце, де вона починається. Витоком може бути джерело, озеро, болото або льодовик у горах. Окремі струмки зливаються і дають початок річці. На своєму шляху вона приймає воду інших річок — своїх *приток*. Заглиблення, по якому тече річка, називається *руслом*. Місце, де річка впадає

Річка: 1 — витік; 2 — гирло; 3 — русло; 4 — ліва притока;
5 — права притока.

в іншу водойму, — це її гирло. Річки впадають в озера, моря, океани й інші річки.

Кожна річка має лівий і правий береги. Щоб їх визначити, потрібно стати обличчям у напрямі течії. Праворуч буде правий берег, а ліворуч — лівий.

Учись працювати з картою. На карті річку показуй, починаючи з витoku до її гирла. А потім так само показуй її притоки.

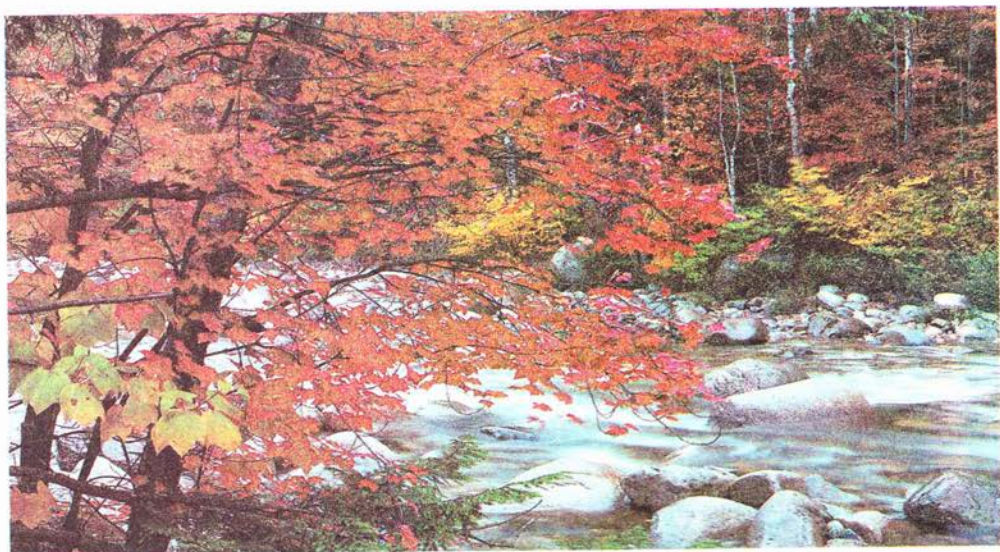
Практична робота. 1. Розглянь фізичну карту України. Визнач, яким умовним знаком позначають річку. 2. Знайди найбільші річки України. Покажи на карті. 3. Визнач, куди вони впадають. 4. Знайди й покажи ліві і праві притоки найбільших річок України.

Однією з великих рівнинних річок України є *Дніпро*. Найбільші його притоки — Прип'ять, Десна, Псел, Ворскла, Самара. Дніпро бере початок на території Росії, тече через Білорусь. Але він найширший і найдовший в Україні. Величаво несе свої води Дніпро з півночі на південь. Береги Дніпра і його приток надзвичайно мальовничі.

На півдні нашої країни завершує свій шлях повновода річка *Дунай*. Вона перетинає на своєму шляху багато країн Європи.

Дністер бере початок у Карпатах. Він протікає по західній частині України. У період дощів або танення снігів у горах ця гірська річка стає дуже бурхливою і виходить з берегів.

До великих річок України належать також Південний Буг і Сіверський Донець.

Перевір себе. 1. Яку будову має річка? 2. Як можна визначити лівий і правий береги річки? 3. Назви найбільші річки України.

Поміркуй. 1. Яке значення мають джерела в природі? 2. Чому на карті річки зображують лініями різної товщини? 3. Одні річки називають рівнинними, а інші — гірськими. Чому? 4. Склади усну розповідь про річку України, на якій ти побував. Чим вона тебе вразила?

Практичне завдання. По карті розкажи про річку за планом: 1. Назва річки. 2. Куди впадає? 3. У якому напрямку тече по території України? 4. Які має найбільші притоки? 5. Які форми земної поверхні має територія, по якій тече річка?

Озера і болота України

Озеро — водойма, яка виникає в природних заглибинах на поверхні Землі.

Озера бувають великі й малі, глибокі й мілкі, з прісною чи солоною водою. З проточних озер вода витікає, а до безстічних — тільки надходить. Озера поповнюються водою річок, підземних джерел, дощовою і талою водою.

Практична робота. 1. Розглянь фізичну карту України. Визнач, якими умовними знаками на карті позначають озера і болота. 2. Знайди та покажи на території України озера, болота.

На території України близько 20 тисяч озер. Вони утворюють озерні краї. Найбагатша на озера Поліська низовина. Тут є знамениті Шацькі озера, а серед них — озеро *Світязь*.

У Карпатських горах більшість озер невеликі, але глибокі. Вода в них прісна, чиста й холодна. Гірські озера вражають красою. Особливо славиться озеро *Синевір*.

На Подільській височині озера невеликі й неглибокі. Влітку вони добре прогріваються. Біля них ростуть різноманітні рослини і живуть тварини.

Багато озер утворилося біля річки Дунай. Найбільше прісне озеро серед них — *Ялпуг*, а найглибше — *Кагул*.

На узбережжі Чорного моря є озера-лимани із солоною водою. Солоними озерами багатий Крим. Найвідоміше — озеро Сиваш, з якого добувають кухонну сіль. Багато кримських озер влітку пересихають.

За неповторну красу озера називають голубими очима Землі.

Поступово озера, особливо мілкі, замулюються, заростають рослинами і з часом перетворюються на болота.

Болото — ділянка надмірно зволоженої земної поверхні. На ній ростуть вологолюбні рослини.

На болота можуть перетворюватися й ділянки землі, де застоюється вода після дощів, розливу річок, танення снігу.

В Україні найбільше боліт на *Поліській низовині*.

Перевір себе. 1. Яка водойма називається озером? 2. Назви озера України, які ти запам'ятав. 3. У якій частині України найбільше боліт?

Моря України

Море — це частина океану, яка врізається в сушу.

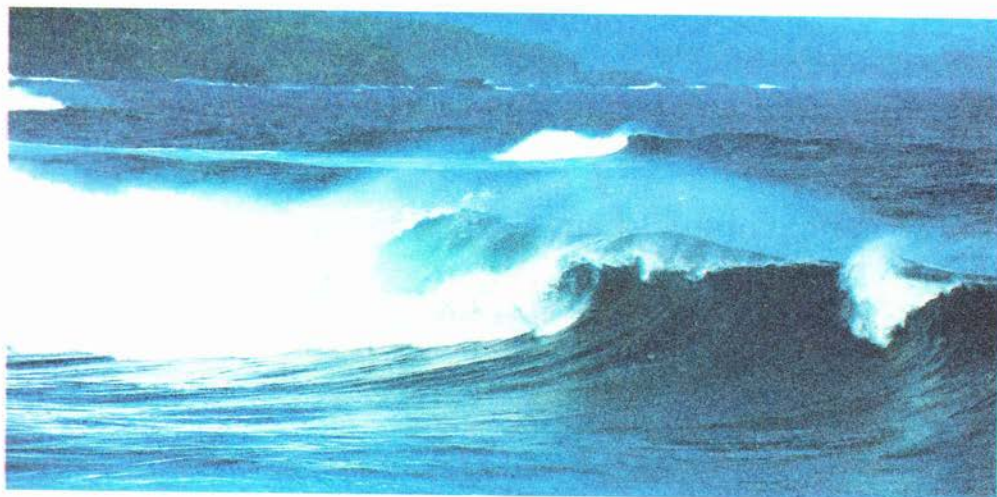
Усі моря з'єднані з океанами. Вода в морях солоно-гірка. Поміркуй, чому.

Практична робота. 1. Розглянь фізичну карту України. Знайди моря, які омивають береги України. Назви їх і покажи. 2. Розкажи про моря України по карті.

Учись працювати з картою. Моря показуй по береговій лінії.

На півдні Україну омиває Чорне море. На південному заході — Азовське море. Це моря Атлантичного океану.

Чорне море з'єднане з Азовським морем Керченською протокою. Чорне море глибоке й тепле. Його середня глибина 1256 м, а найбільша — 2245 м. Улітку температура води становить $+22^{\circ}\dots+25^{\circ}\text{C}$, а взимку

+6°...+8°C. У Чорне море впадають майже всі великі річки України.

Азовське море менше, ніж Чорне. Воно дуже мілке. Його найбільша глибина — 15 м. Улітку в Азовському морі вода нагрівається до +30°C, але взимку вона замерзає.

Перевір себе. 1. Яку водойму називають морем? 2. Чим Чорне море відрізняється від Азовського?

Поміркуй. 1. Порівняй озеро і море. Чим вони відрізняються? 2. Озера на узбережжі Чорного моря й озера Криму мають солону воду. Вислови припущення, як вони утворилися.

ПРИРОДНІ ЗОНИ УКРАЇНИ

Пригадай. 1. Чому від екватора до полюсів земна поверхня нагрівається по-різному? 2. Де нагрівається найбільше, а де — найменше? 3. У якому тепловому поясі Землі розташована територія України? 4. Які умови необхідні для життя рослин? 5. Які умови необхідні для життя тварин?

Що таке природна зона

Якщо мандрувати сушею від Північного полюса на південь, то можна спостерігати, що великі ділянки земної поверхні з однаковою природою змінюють одна

одну. Такі ділянки Землі називають *природними зонами*.

У природній зоні однакова погода впродовж року, подібні ґрунти, рослини і тварини.

Погоду найбільше визначає кількість тепла, яку приносять сонячні промені, що падають на поверхню природної зони. Але на погоду природної зони також впливають форми її поверхні, розташування на Землі, тобто віддаленість від неї полюсів, океанів, пустинь. З них вітри можуть приносити холод чи тепло, сухе чи вологе повітря. А від того, як змінюється температура повітря протягом року та кількість вологи в повітрі і в ґрунті, залежить різноманітність і багатство рослинного світу природної зони.

Рослини є кормом для рослиноїдних тварин. Чим багатший рослинний світ, тим більше рослиноїдних тварин. У свою чергу, рослиноїдні тварини — корм для хижих тварин. Від рослиноїдних тварин залежить кількість хижих.

У північній півкулі з півночі на південь розташовані такі природні зони: арктичні пустині, тундра, тайга, мішані ліси, степи, пустині.

У горах природні зони змінюються від підніжжя до вершин.

Природні зони України ти вивчатимеш за таким *планом*:

1. Розташування природної зони на території України.

2. Форми поверхні природної зони.

3. Погода в природній зоні в різні пори року.

4. Рослини природної зони.

5. Тварини природної зони.

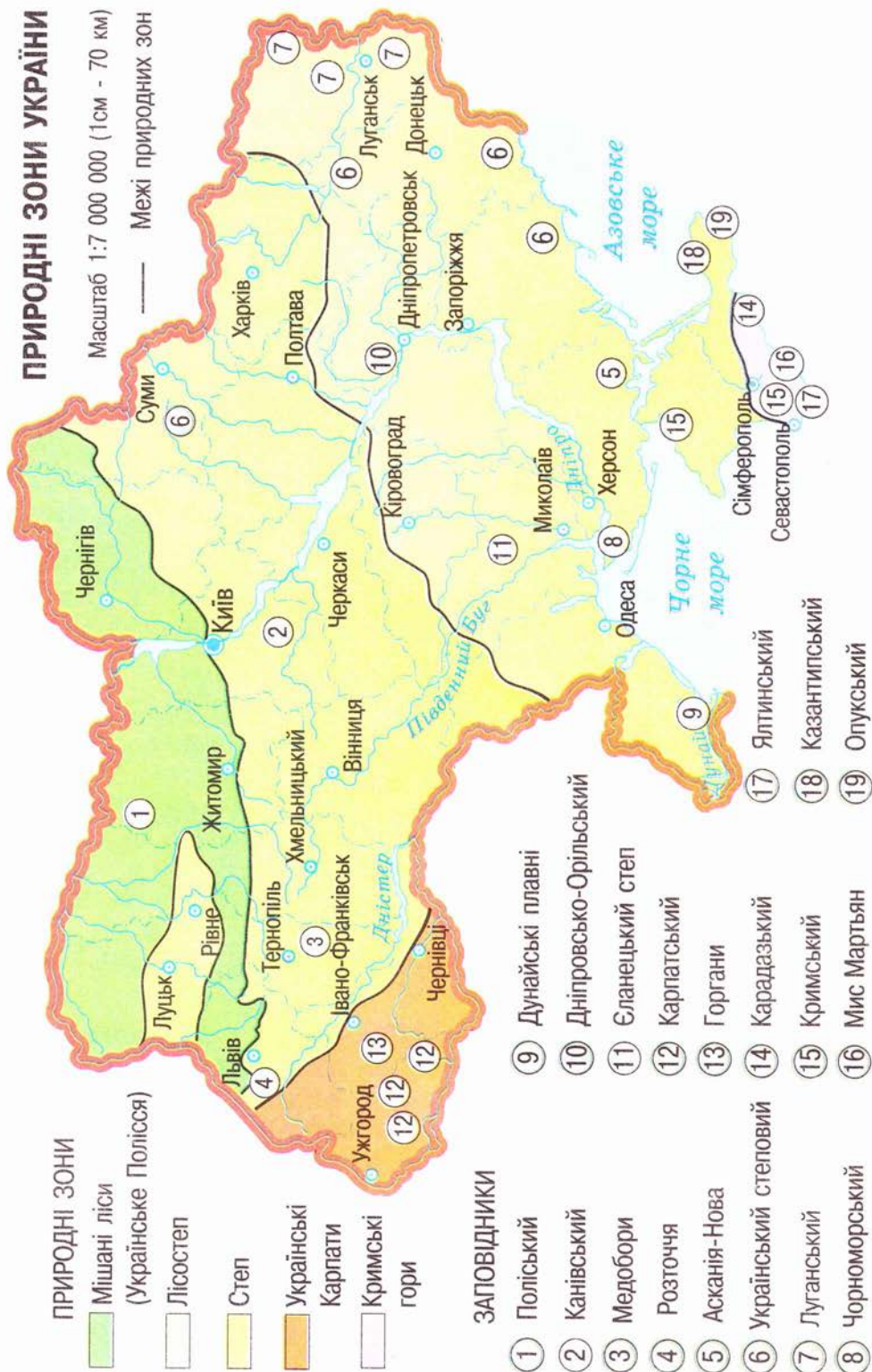
Вивчати природні зони тобі допоможе *карта природних зон України* (с. 118).

Практична робота. 1. Розглянь карту природних зон України (с. 118). Як позначаються природні зони на карті? 2. Порівняй фізичну карту і карту природних зон. Чим вони різняться? 3. Визнач, які природні зони є на території України.

ПРИРОДНІ ЗОНИ УКРАЇНИ

Масштаб 1:7 000 000 (1см - 70 км)

— Межі природних зон

*Учись працювати з картою. Природну зону пока-
зуй по її межах.*

Перевір себе. 1. Що таке природна зона? 2. Що є одна-
ковим у природній зоні? 3. Чим визначається погода
природної зони? 4. Які зв'язки між неживою і живою
природою існують у природній зоні? 5. Яка географічна
карта допоможе тобі вивчати природні зони України? 6. Як
треба показувати природну зону на карті?

Поміркуй. 1. Чим зумовлюється різноманітність і багатство
рослинного й тваринного світу в природній зоні? 2. За яким
планом ти вивчатимеш природну зону? Чому складено саме
такий план вивчення природної зони?

МІШАНІ ЛІСИ

Що розповідає карта про зону мішаних лісів

Практична робота. 1. Розглянь карту природних зон Укра-
їни. Яким кольором позначено зону мішаних лісів на карті?
2. Яку частину території України вона займає? 3. Зістав
фізичну карту і карту природних зон України. Які форми
земної поверхні є в зоні мішаних лісів? 4. Які водойми знахо-
дяться на її території?

Зона мішаних лісів займає північну частину
України. Її поверхня рівнинна. Зону мішаних лісів
називають Українським Поліссям. На території цієї
природної зони багато річок. Це — край озер і боліт.
Там створена велика штучна водойма — Київське
водосховище.

У зоні мішаних лісів чотири пори року. Весна
прохолодна. Літо тепле, вологе. Влітку сонячні
промені добре нагрівають землю, адже сонце високо
піднімається на небосхилі. Осінь дощова. Зима сніжна,
не дуже холодна, з відлигами.

Завдяки значній кількості опадів річки Полісся
повноводні. Навесні, під час танення снігів на них
бувають тривалі повені. Дощова і тала вода повільно
просочується в ґрунт, тому й утворюються болота.

Підземні води виходять на поверхню численними струмками. Вони живлять річки, озера, болота.

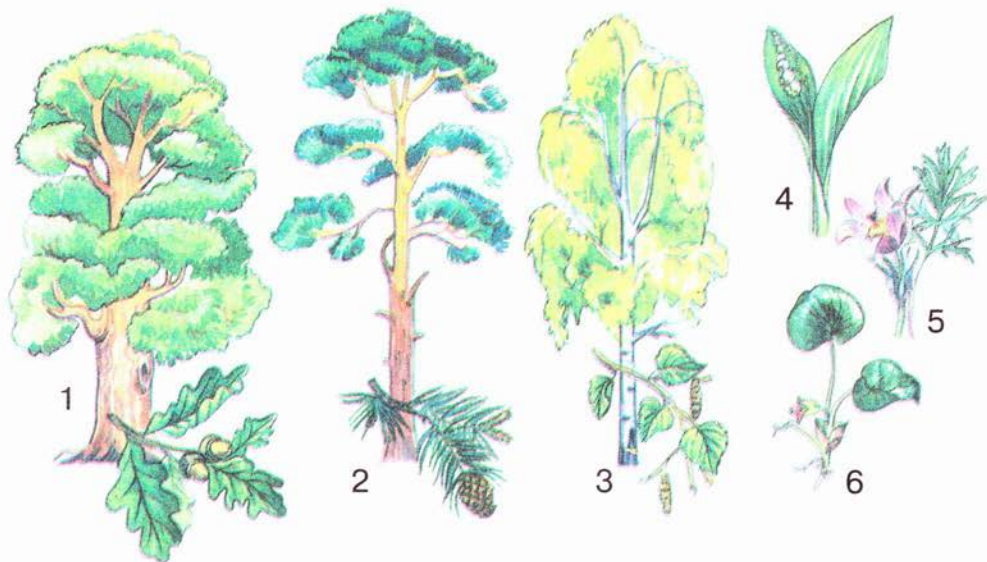

Перевір себе. 1. Де на території України знаходиться зона мішаних лісів? Як її називають? 2. У чому полягає особливість земної поверхні зони мішаних лісів? 3. Які характерні ознаки пір року на Поліссі?

Рослини мішаних лісів

Пригадай. 1. На які групи поділяють «царство» рослин? 2. Які рослини називають деревами? кущами? трав'янистими рослинами? 3. Які умови є необхідними для росту і розвитку рослин? 4. Чи є необхідні умови для рослин в зоні мішаних лісів?

1 — дуб звичайний; 2 — сосна звичайна; 3 — береза;
4 — конвалія; 5 — сон-трава; 6 — копитняк.

У лісах рослини ростуть *ярусами*. *Верхній* ярус утворюють дерева. *Середній*, який називають підліском, — кущі. *Нижній* — трав'янисті рослини і гриби.

У північній частині зони мішаних лісів переважає хвойне дерево сосна звичайна і листяне — дуб звичайний. Південніше, крім дуба, разом із сосною ростуть граб, береза, липа, осика, клен, вільха. Підлісок утворюють кущі ожини, шипшини, барбарису,

ліщини, малини. На заболочених місцях поширені брусниця і чорниця.

Ранньою весною в лісі першими зацвітають підсніжники, проліски, ряст, анемона. Пізніше — конвалія, фіалки, купина, сон-трава. Влітку між деревами залишаються лише вологолюбиві, тіневитривалі рослини — папороті, мохи, копитняк. Інші трав'янисті рослини ростуть на галявинах і узліссях. Серед них: звіробій, деревій, валеріана, ромашка, іван-чай.

У мішаних лісах багато грибів. Пригадай і назви їстівні та отруйні гриби.

Восени з листяних дерев і кущів опадає листя. Більшість трав'янистих рослин відмирає. Опале листя і відмерлі рослини утворюють лісову підстилку, яка затримує вологу в ґрунті. Поступово перегниваючи, вона перетворюється на поживні речовини для рослин.

Перевір себе. 1. Скільки ярусів утворюють рослини в лісі? Назви їх. 2. Які хвойні і листяні дерева ростуть у зоні мішаних лісів? 3. Які рослини утворюють підлісок? 4. Назви трав'янисті рослини мішаних лісів? Де вони ростуть у лісі? 5. Чому в зоні мішаних лісів багатий рослинний світ? Доведи свою думку.

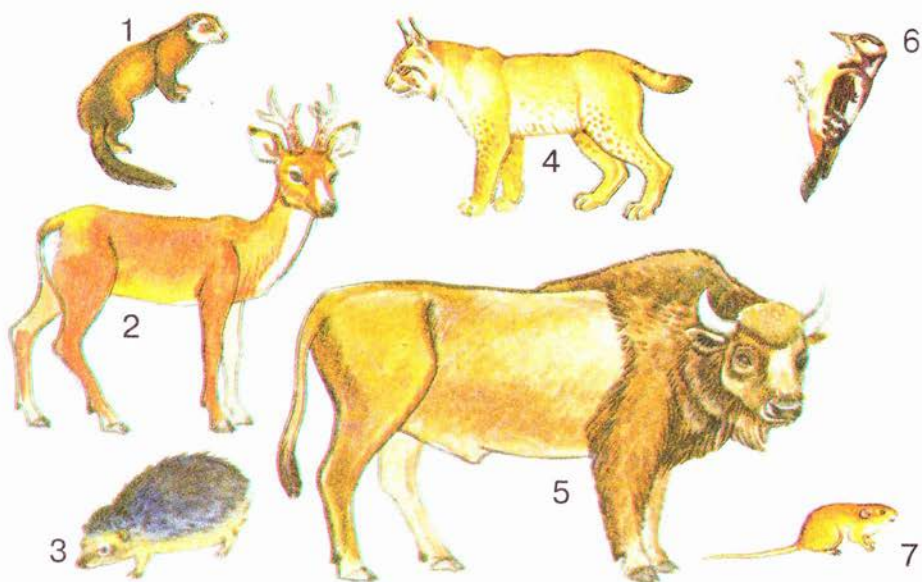
Тварини мішаних лісів

Пригадай. 1. У які групи об'єднані тварини різних видів? 2. На які групи поділяються тварини за способом живлення? 3. Яких тварин називають травоядними? хижими? всеїдними? 4. Які умови є необхідними для життя травоядних тварин? хижих? всеїдних?

У зоні мішаних лісів різноманітний тваринний світ. Тут водяться травоядні звірі: зубр, лось, олень благородний, козуля, заєць, миші. Хижі — вовк, лисиця, рись, тхір чорний, куниця лісова. Є також і всеїдні — дика свиня, борсук, білка, їжак.

Біля лісових водойм селяться бобри, видри, ондатри. У лісі й на узліссях живуть гадюки та ящірки. З водою пов'язане життя вужів, жаб, тритонів. Річки й озера багаті на рибу.

1 — тхір чорний; 2 — козуля; 3 — їжак; 4 — рись; 5 — зубр;
6 — дятел; 7 — миша лісова.

У лісовій підстилці, під корою дерев, на рослинах живе багато комах. Вони є кормом для птахів. Більшість птахів прилітає навесні з теплих країв. Це — солов'ї, зозулі, шпаки, мухоловки, іволги. На лісових озерах і болотах з'являються лелека білий, журавель сірий, кулики, лебеді. Постійними мешканцями зони мішаних лісів є рябчик, глухар, тетерук, сова сіра, дятел великий.

У зоні мішаних лісів різноманітний тваринний світ тому, що тут є всі необхідні умови для життя тварин: їжа, вода, тепло, світло. У лісі тварини можуть легко заховатися від ворогів, знайти чи побудувати собі житло.

Щоб зберегти і примножити природу зони мішаних лісів, створено Поліський заповідник.

Перевір себе. 1. Які групи тварин водяться в зоні мішаних лісів? 2. Наведи приклади звірів; птахів; плазунів; земноводних. 3. Чому в лісі різноманітний тваринний світ?

Поміркуй. 1. Чому рослини в лісах ростуть ярусами? 2. Які зв'язки існують між живими організмами в лісі? 3. Які

зв'язки існують між неживою і живою природою в зоні мішаних лісів? 4. Чи шкодить природі осушування боліт? Чому?

Практичні завдання. 1. Використай карту природних зон України і приблизно визнач, яка завширшки і завдовжки зона мішаних лісів. 2. Побудуй кілька ланцюгів живлення, які склалися в зоні мішаних лісів. 3. Підготуй усну розповідь про будь-яку тварину чи рослину зони мішаних лісів.

СТЕПИ

Що розповідає карта про лісостепову і степову зони

Практична робота. 1. Розглянь карту природних зон України. Які природні зони знаходяться південніше зони мішаних лісів? 2. Якими кольорами їх позначено? 3. Де на території України знаходиться лісостепова зона? степова зона? 4. Зістав фізичну карту і карту природних зон України. Які форми земної поверхні є в лісостеповій зоні? в степовій зоні? Які водойми знаходяться на їх території?

Чим далі на південь від зони мішаних лісів, тим більше з'являється безлісних ділянок — ділянок степу. Територія, на якій чергуються ділянки лісу і степу, називається *лісостеповою зоною*.

У лісостеповій зоні тепле літо і помірно холодна зима. Опадів випадає менше, ніж у зоні мішаних лісів, але більше, як у степах. На степових ділянках переважає чорноземний ґрунт. Природні умови сприятливі для росту і розвитку дикорослих та багатьох культурних рослин. У цій зоні переважно трапляються ділянки листяних лісів. Там живуть тварини, більшість яких поширені і в зоні мішаних лісів.

На південь від лісостепу до Чорного й Азовського морів розкинулася безлісна територія — *степова зона* України. Поверхня степів рівнинна, з горбами, ярами й балками.

У зоні степів сонце знаходиться вище на небосхилі, ніж у зоні мішаних лісів. Тому сонячні промені

падають на степову зону пряміше і дужче нагрівають земну поверхню.

У степах чотири пори року. Літо довге, сонячне, жарке. Опадів випадає мало. Осінь тепла. У другій половині осені йдуть дощі. Зима коротка, холодна, малосніжна. Весна настає рано. Через те, що температура повітря різко підвищується, волога з ґрунту швидко випаровується.

Навесні і влітку гарячі суховії часто зумовлюють посухи. Взимку холодні вітри спричиняють хуртовини й чорні бурі. Вони руйнують родючий шар ґрунту.

Степовою зоною до морів течуть великі річки України. У дельті Дунаю багато прісних озер, а на узбережжі Чорного моря — солоних озер-лиманів. На Дніпрі побудовано каскад штучних водойм — водосховищ.

Пригадай. 1. Що таке ґрунт? 2. Який склад ґрунту? 3. Який ґрунт називають родючим?

Степова зона має найродючіший ґрунт — чорнозем. Подекуди шар чорнозему сягає завтовшки понад 1 м.

Перевір себе. 1. Яку природну зону називають степовою? лісостеповою? 2. Які форми земної поверхні є в степовій зоні? 3. Які види водойм зустрічаються в степах? 4. Які характерні ознаки пір року в степовій зоні?

Рослини степів

Пригадай. Які умови необхідні для росту і розвитку рослин?

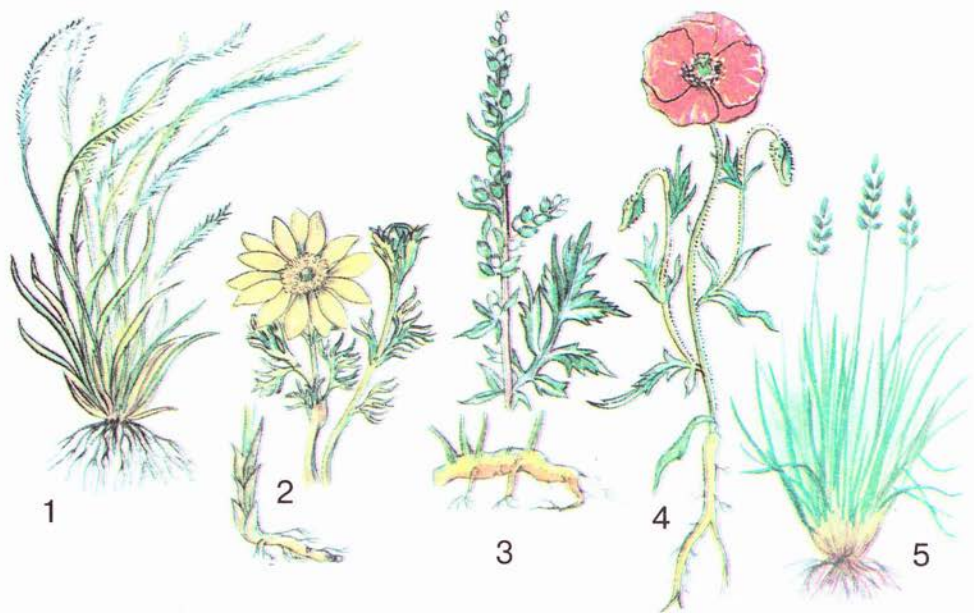

Поміркуй. 1. Чи всі необхідні умови для росту і розвитку рослин є в степовій зоні? Яких не вистачає? 2. Яким може бути рослинний світ у степах?

У степовій зоні ростуть трав'янисті рослини. Дерева і кущі зустрічаються на берегах водойм і в балках. Тільки там їм вистачає вологи.

Яскравий і різнобарвний степ ранньою весною. Коли в ґрунті ще достатньо вологи, з'являються ранньоквітучі рослини: півники, гіацинти, крокуси,

1 — ковила; 2 — горицвіт весняний;
3 — полин гіркий; 4 — мак дикий; 5 — типчак.

горицвіт, тюльпани, півонії, маки. До настання спеки рослини відцвітають і дають насіння. Їх наземна частина відмирає. У ґрунті залишаються бульби, цибулини, кореневища, де накопичуються поживні речовини. Завдяки цим речовинам рослини виростуть і розквітнуть наступної весни.

Ранньоквітучі змінюються рослинами, які пристосувалися до спеки й нестачі вологи.

Пригадай. 1. Що означає слово «пристосувалися»? 2. Завдяки яким ознакам рослини пристосувалися до нестачі вологи?

Улітку в степу з'являються полин, типчак, ковила. Одні рослини мають довге коріння, яким з глибини дістають воду. В інших — жорсткі або вузькі опушені листки. Через них випаровується дуже мало води.

У середині літа від спеки починають висихати всі рослини. Вітер підхоплює їх і котить клубками по степу, витрушуючи дозріле насіння. У цю пору степ сірий і непривітний.

Тварини степів

Пригадай. Які умови необхідні для життя тварин?

Поміркуй. 1. Які тварини можуть жити в степу? 2. Яких вони можуть бути розмірів, забарвлення? Чому? 3. Чи можуть жити в степу великі за розмірами тварини? Чому?

У степовій зоні бідніший тваринний світ, ніж у лісі. Майже всі тварини набули жовто-сірого забарвлення, яке робить їх менш помітними серед пожовклої трави.

Більшість тварин живе в норах. Це гризуни: бабаки, ховрахи, хом'яки, миші, тушканчики. Добре розвинутими передніми зубами вони гризуть рослини. Риють нори лисиці, тхори, борсуки. Для звірів нори є схованкою під час небезпеки й несприятливої погоди, місцем народження малят. А для деяких з них — місцем зимового сну або сплячки, накопичення запасу кормів. У норах дрібних звірів селяться плазуни, зокрема гадюка степова, черепаха степова, ящірка прудка.

Завдяки вмінню швидко бігати від ворогів рятуються рідкісні степові птахи — дрофа, стрепет. З ранньої весни в степах чути спів жайворонка степового. Подає голос і перепілка. Походжає рідкісний птах — журавель степовий. Високо в небі літають хижі птахи: орел степовий, кібчик, лунь степовий, боривітер. Вони полюють на гризунів і дрібних птахів.

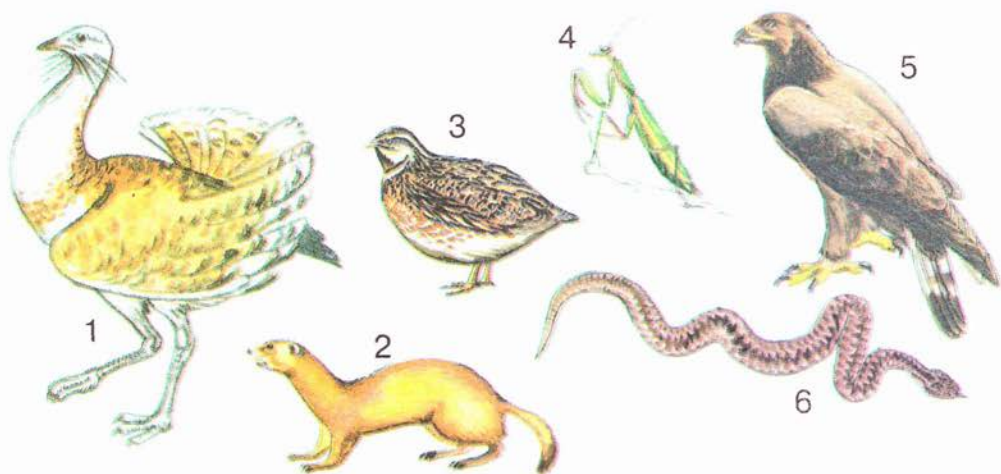
У степах безліч комах: метеликів, жуків, сарани, коників. Кормом для них є різні частини рослин. Комахи, в свою чергу, є кормом для птахів, плазунів і земноводних.

Для збереження природи в степовій зоні створено заповідники, серед яких: Асканія-Нова, Луганський, Український степовий.

Перевір себе. 1. Назви тварин різних груп, які водяться в степовій зоні. 2. Як тварини пристосувалися до життя в степах? Наведи приклади.

1 — дрофа; 2 — тхір степовий; 3 — перепілка; 4 — богомол;
5 — орел степовий; 6 — гадюка степова.

Поміркуй. 1. Порівняй природні умови зони мішаних лісів і степової зони. Чим вони різняться? 2. Яка головна причина відмінностей їх природних умов? 3. Чим різняться рослини мішаних лісів і степу? 4. У чому полягає відмінність тваринного світу цих природних зон?

Практичні завдання. 1. По карті природних зон України визнач найбільші ширину і довжину зони степів України. 2. Побудуй кілька ланцюгів живлення, які склалися в степах.

ПІВДЕННИЙ БЕРЕГ КРИМУ

Що розповідає карта про Південний берег Криму

Південний берег Криму — це смуга суші завширшки від 1 до 12 км між Кримськими горами і Чорним морем.

Практична робота. 1. Розглянь фізичну карту України. Знайди Південний берег Криму. 2. Визнач його розташування на території України.

Сонячні промені майже прямовисно падають на Південний берег Криму. Вони приносять багато світла і тепла. Наприклад, у місті Ялті на рік буває близько 210 сонячних днів.

Весна розпочинається рано. Літо майже бездощове, довге і спекотне. Опади випадають восени і взимку. Зима дуже тепла, тому сніг відразу тоне.

На погоду також впливають Кримські гори і Чорне море. Чому? Гори в усі пори року захищають Південний берег Криму від холодних північних вітрів. Улітку море прохолодніше, ніж суша. Його прохолода зменшує літню спеку. За літо вода в морі добре нагрівається. Взимку вона поступово віддає тепло, зігріваючи повітря над узбережжям.

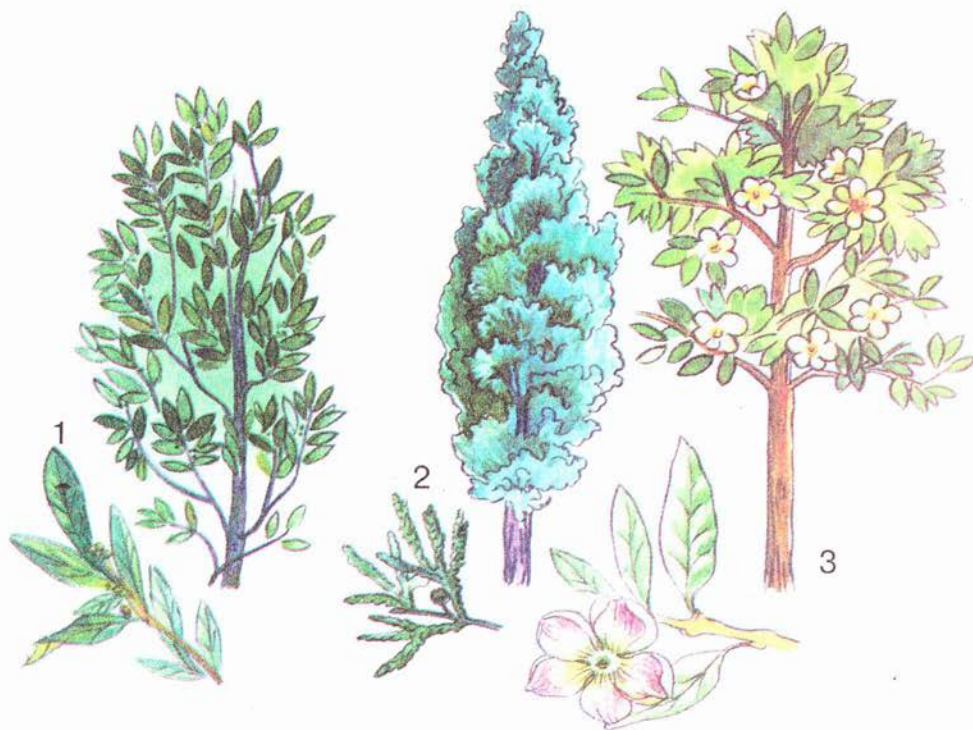

Перевір себе. 1. Де знаходиться Південний берег Криму? 2. Які особливості пір року на узбережжі? 3. Як Чорне море і Кримські гори впливають на погоду Південного берега Криму?

Рослини Південного берега Криму

Поміркуй. Яким може бути рослинний світ на Південному березі Криму? Чому?

1 — лавр; 2 — кипарис; 3 — магнолія.

Природні умови Південного берега Криму сприяють росту і розвитку рослин. Тут зустрічаються зарості ялівцю деревовидного, дуба пухнастого, скипидарного дерева. Ростуть рослини, які на зиму не скидають листя. Так вони пристосувалися до посушливого літа і теплої зими. Це — суничне дерево, рускус, плющ деревовидний.

Зачаровують своєю красою вічнозелені рослини. Серед них: стрункий кипарис, розкішні пальми, магнолія з великими запашними квітами, могутній кедр ліванський і лавр. Ці рослини ростуть у парках, прикрашають міста і селища. Їх у ці краї давно завезли з багатьох куточків Землі.

Перевір себе. 1. Назви рослини Південного берега Криму, які ти запам'ятав. 2. Які особливі ознаки мають деякі рослини Південного берега Криму?

Тварини Південного берега Криму

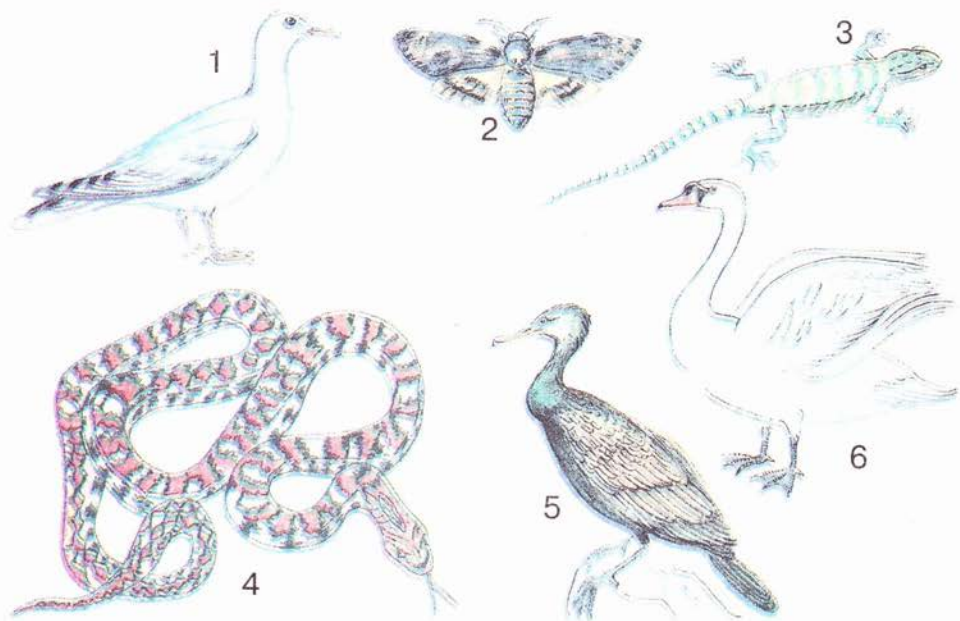
Різноманітний тваринний світ Південного берега Криму. Тут живе багато комах: метелики, жуки, коники, бабки, джмелі. Серед них є рідкісні: метелик-бражник мертва голова, жуки — турун кримський і вусач альпійський. Вони занесені до Червоної книги України. Комахи є кормом для земноводних, плазунів, птахів, звірів — кажанів.

Кожної весни в гаї та парки прилітають птахи: корольки, мухоловки, солов'ї, дрозди. На березі селяться чайки, баклани і качки, які живляться рибою.

Полювати на дрібних гризунів, зайців, білок прилітають з гір хижі птахи: орли, яструби, соколи-сапсани.

У цих місцях водяться жаби, ящірки, зокрема безнога ящірка — жовтопузик, змії.

Для збереження й охорони природи Південного берега Криму створено заповідники: *Карадазький* і *мис Мартьян*.

1 — чайка; 2 — бразник мёртва голова; 3 — гекон кримський;
4 — полоз леопардовий; 5 — баклан; 6 — лебідь-шипун.

Перевір себе. 1. Назви тварин Південного берега Криму, які ти запам'ятав. 2. Чим зумовлена різноманітність тварин Південного берега Криму?

Поміркуй. Порівняй рослини степів і Південного берега Криму. Чим вони різняться? Чому?

Практичне завдання. Якщо ти відпочивав на Південному березі Криму, підготуй усну розповідь про природу цього краю. Що тобі найбільше сподобалося, запам'яталося?

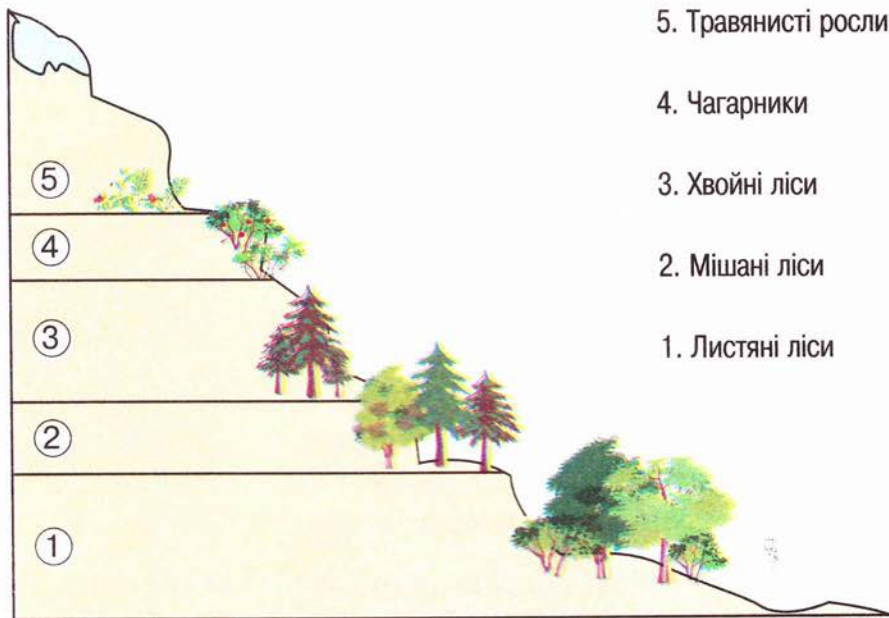
ГОРИ

Пригадай. 1. Яку форму земної поверхні називають горами? 2. Які частини має гора? 3. Як поділяють гори за їх висотою? 4. Що таке гірський хребет?

Сонце нагріває поверхню Землі. Від неї нагрівається повітря. Тепле повітря легке. Воно піднімається вгору, де поступово охолоджується. Чим вище підніматися вгору, тим холодніше. Це можна відчути в

5. Трав'яністі рослини (луки)

4. Чагарники

3. Хвойні ліси

2. Мішані ліси

1. Листяні ліси

горах. Улітку біля підніжжя і в долинах спекотно, а на високих вершинах лежить сніг і лід.

Практична робота. 1. Розглянь схематичний малюнок гори. Як змінюється рослинний світ від підніжжя гори до її вершини? 2. Вислови припущення, чому змінюється рослинний світ від підніжжя до її вершини. 3. Чи змінюється тваринний світ від підніжжя до вершини? Чому?

Перевір себе. 1. Як у природі змінюється температура повітря залежно від висоти? 2. Чому влітку біля підніжжя гір спекотно, а на високих вершинах лежить сніг?

Карпатські гори

Що розповідає карта про Карпатські гори

Практична робота. 1. Розглянь фізичну карту України. Знайди Карпатські гори. 2. Визнач, у якій частині України вони знаходяться. 3. Яка найвища вершина? 4. Які річки беруть початок у Карпатах? 5. Чи є озера в Карпатах? Яке озеро ти знаєш?

Карпатські гори, які знаходяться в Україні, називають Українськими Карпатами.

Українські Карпати — гори, середні за висотою. Вони утворені кількома гірськими хребтами. Між ними розкинулися мальовничі долини.

Карпатські гори — це місце в Україні, де випадає найбільше опадів: дощів — навесні і влітку, снігу — взимку. Весною сніг довго лежить на округлих вершинах гір, але з часом тане під променями сонця. Після дощів і танення снігу вода потоками збігає з гір у долини й часто спричиняє повені.

З гір тече безліч струмків і річок. Там беруть початок Дністер, Прут і їх найбільші притоки. У Карпатах трапляються невеликі, але досить глибокі озера з кришталево-чистою холодною водою. Є й болота.

Перевір себе. 1. Розкажи про природні умови Карпатських гір. 2. Чому в горах бувають повені?

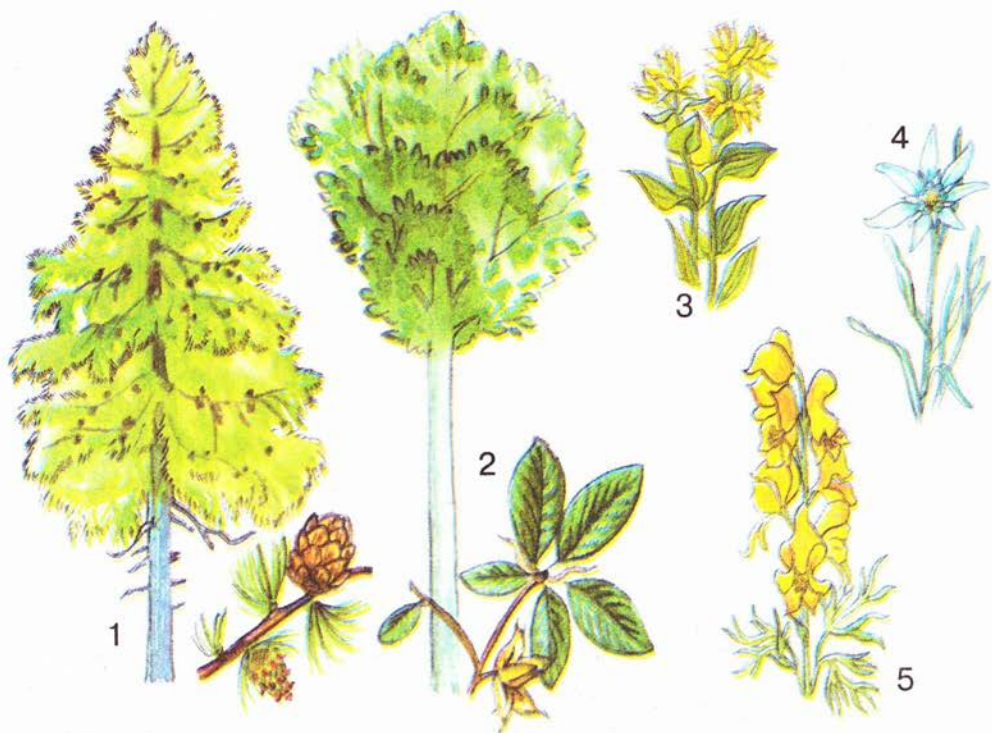
Рослини Карпат

Біля підніжжя, на схилах гір, росте листяний ліс. Його утворюють дуб, граб, липа, клен, бук. Вище — холодніше, тому з'являються хвойні дерева — ялиця і ялина європейська, яку називають смерекою. З листяних переважає бук. Ліс стає мішаним. Підлісок листяного і мішаного лісів утворюють кущі малини, ліщини, ожини, шипшини. На узліссях і галявинах ростуть трав'янисті рослини, більшість з них лікарські. Під деревами багато грибів: білих, підберезників, підосичників, маслюків, опеньків.

Чим вище підніматися в гори, тим листяних дерев дедалі менше. Ліс стає хвойним. Крім смереки і ялиці, у ньому росте модрина. Хвойні дерева холодостійкіші, ніж листяні. Хвойний ліс темний, вологий. Ґрунт між деревами вкритий мохами. На галявинах ростуть низенькі кущики брусниці й чорниці.

На вершинах Карпат хвойні ліси змінюються чагарниками із сосни гірської і ялівцю. За ними розкинулися гірські луки — полонини. Вони вкриті різнобарвно квітучими трав'янистими рослинами.

1 — модрина; 2 — бук; 3 — тирлич жовтий; 4 — білотка альпійська; 5 — аконіт жакена.

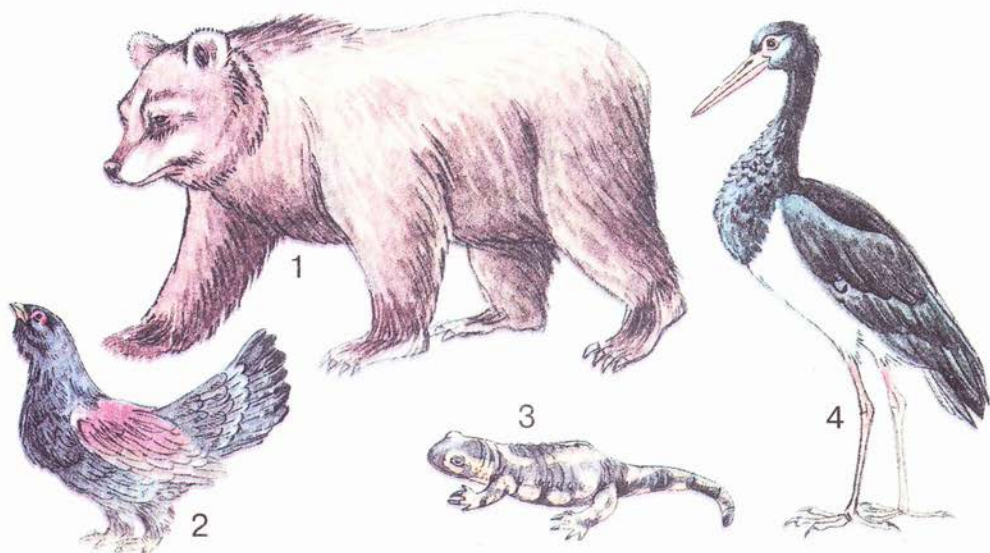

Перевір себе. 1. Як змінюється рослинний світ у Карпатах від підніжжя гір до вершин? 2. Які листяні і хвойні дерева ростуть у Карпатських горах? 3. Як називають гірські луки Карпат?

Тварини Карпат

У Карпатських горах водяться такі самі тварини, що й у природних зонах на рівнинах. Це звірі: олень благородний, заєць, лисиця, вовк, куниця, видра, дика свиня, борсук, білка. Птахи — тетерук, рябчик, дятел строкатий, синиця чорна і синиця чубата, багато співочих перелітних птахів.

Але є тварини, які частіше зустрічаються саме в Карпатах. Серед звірів — ведмідь бурий, кіт лісовий, рись, з птахів — лелека чорний, орел, беркут, шишкар ялиновий, дятел чорний, змієїд. Тільки в карпатських лісах трапляються: білка карпатська, полівка снігова,

1 — ведмідь бурий; 2 — глухар карпатський; 3 — саламандра плямиста; 4 — лелека чорний.

глухар карпатський. Плазунів і земноводних у горах не багато видів. Це — саламандра плямиста, тритон карпатський, полоз лісовий, ящірка живородна, жаба прудка і квакша. У швидких гірських річках водиться риба форель. У лісовій підстилці, на деревах, кущах і трав'янистих рослинах живуть комахи та їх личинки.

Щоб зберегти природу Карпат, створено заповідники: *Карпатський* і *Горгани*.

Перевір себе. 1. Які тварини водяться тільки в Карпатах? 2. Чому в Карпатах різноманітний тваринний світ?

Поміркуй. 1. Чому у хвойному лісі не ростуть кущі і трав'янисті рослини, крім мохів, кущиків брусниці і чорниці? 2. У якому з лісів Карпатських гір живе найбільше тварин? Доведи свою думку. 3. Яка головна причина зміни рослинного світу від підніжжя до вершини? А зміни тваринного світу? 4. Чому на полонинах не ростуть ліси?

Практичні завдання. 1. Відшукай на фізичній карті України праві й ліві притоки Дністра. Яких приток більше? Поясни, чому. 2. Якщо ти бував у Карпатах, склади усну розповідь про природу гір, їх красу.

Кримські гори

Що розповідає карта про Кримські гори

Практична робота. 1. Розглянь фізичну карту України. Знайди Кримські гори. 2. Визнач, у якій частині України вони знаходяться. 3. Яка найвища вершина? 4. З якою природною зоною межують Кримські гори?

Кримські гори межують із зоною степів і Чорним морем. Від моря їх відділяє рівнинна смуга узбережжя різної ширини. До степу спускаються пологі схили гір, а до моря — круті скелі.

У горах зустрічаються чудернацькі стовпи, піраміди, химерної форми скелі. Багато також печер і глибоких колодязів, у яких не тане товстий шар льоду. Все це — результат роботи сонця, вітру і води.

Кримські гори є вологим островом у сухому Криму. Взимку в горах випадає багато снігу, частими є завірюхи. Навесні йдуть дощі, влітку — грозові зливи. Осінь у горах суха і тепла.

Гірські річки течуть глибокими вузькими ущелинами. Під час танення снігу і дощів вони бурхливі. У спеку маленькі річки пересихають.

Перевір себе. 1. Чим відрізняються схили Кримських гір біля степів і моря? 2. Чому Кримські гори називають вологим островом Криму?

Рослини Кримських гір

Пригадай. 1. Як змінюється рослинний світ у Карпатських горах від підніжжя до вершини? Яка причина цих змін?

У Кримських горах, як і в Карпатах, рослинний світ змінюється від підніжжя до вершини. Найнижче на схилах гір розкинувся ліс з дуба пухнастого і ялівцю високого. Серед них зустрічається суничне дерево, фісташка. У підліску росте — ялівець колючий, шипшина, вовчі ягоди, кизил, плющ. Третій ярус у цьому лісі утворюють різні трав'янисті рослини.

1 — сосна кримська; 2 — крокус жовтоквітковий;
3 — шипшина; 4 — кизил.

Навесні квітують підсніжники, крокуси, гіацинти. Влітку — кропива глуха, жовтець роздільний, борщівник пухнастий, аденофора кримська, які занесені до Червоної книги.

Вище в гірському лісі з'являється дуб скельний і сосна кримська, а в підліску — жасмин, терен колючий. Ще вище — в горах — у лісі панують граб і бук разом із сосною кримською.

На плоских вершинах Кримських гір розкинулися гірські луки — яйли. На яйлах немає затінку, мало вологи. Адже частина дощової і талої води швидко збігає по схилах, а частина — випаровується. На яйлах зростають трав'янисті рослини, які пристосувалися до посушливих умов. Це — ковила, типчак, шавлія, костриця, стоколос, осока, чебрець, еспарцет.

Перевір себе. 1. Які листяні дерева і кущі ростуть на схилах Кримських гір? 2. Які хвойні дерева і кущі поширені в лісах Кримських гір? 3. Як називають луки на вершинах Крим-

ських гір? 4. Чому на яйлах переважають посухостійкі трав'янисті рослини?

Тварини Кримських гір

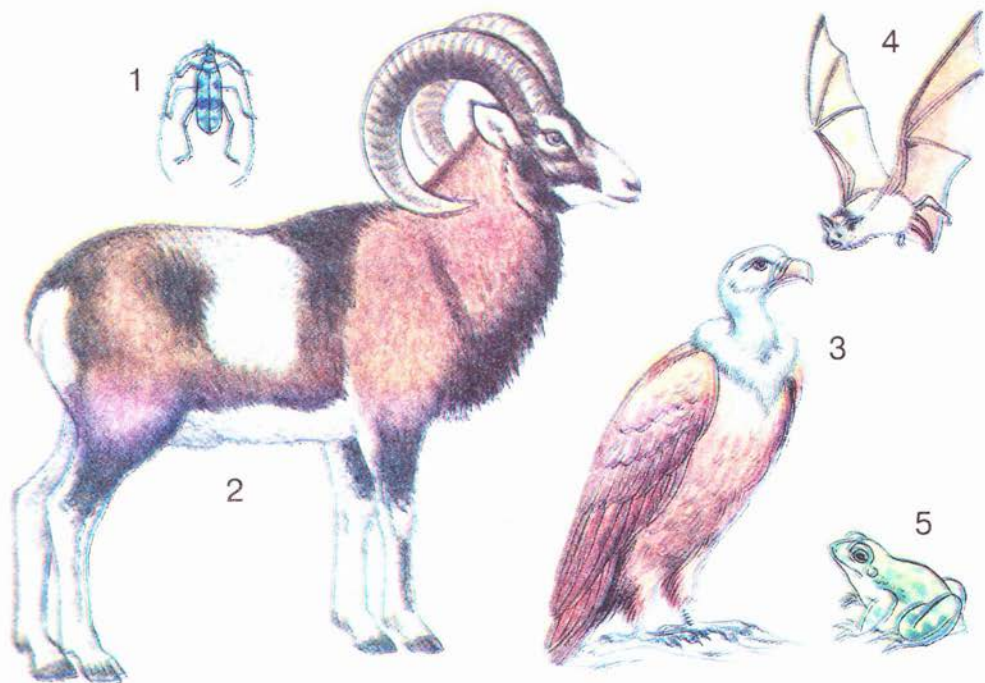
Поміркуй. 1. Яким може бути тваринний світ Кримських гір? Чому? 2. Які умови є необхідними для життя тварин.

У Кримських горах водяться тварини різних груп, бо є всі необхідні умови для їхнього життя.

На пологістих схилах у листяних лісах водяться олень благородний, козуля, а на крутих схилах — гірський баран — муфлон. Також зустрічаються заєць-русак, куниця кримська, лисиця кримська гірська, ласка, борсук, дика свиня, їжак, кажани.

У гірських лісах живе багато птахів. Серед них: сойка кримська, дятел строкатий, синиця чорна, шишкар ялиновий. У горах гніздяться хижі птахи: сип білоголовий, гриф чорний, орлан-білохвіст.

Рептилій і земноводних там не багато видів, але

1 — вусач альпійський; 2 — муфлон; 3 — сип білоголовий;
4 — вечірниця велетенська; 5 — ропуха зелена.

більшість з них — рідкісні. Це — полоз леопардовий, ящірка скельна, гефон кримський, ропуха зелена, черепаха болотна.

Кримські гори населяють різні комахи: жуки, метелики, бабки, джмелі, цикади. Рідкісними є — богомол, турун кримський, вусач альпійський.

Для збереження природи Кримських гір створено *Кримський і Ялтинський заповідники*.

Перевір себе. 1. Які групи тварин живуть у Кримських горах? 2. Чому тваринний світ Кримських гір різноманітний? 3. Назви рідкісних тварин, яких ти запам'ятав.

Поміркуй. 1. Порівняй, як змінюються ліси від підніжжя до вершини в Кримських і Карпатських горах. У чому полягає відмінність між ними? 2. Чому в Кримських горах не ростуть ялини і смереки? 3. Які подібні тварини водяться в Кримських і Карпатських горах? 4. Яких тварин, що водяться тільки в Кримських горах, ти запам'ятав?

Практичні завдання. 1. Побудуй кілька ланцюгів живлення, які склалися в природі Кримських гір. 2. Якщо ти бував у Кримських горах, склади усну розповідь про свою подорож. Що тобі найбільше сподобалося?

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Пригадай. 1. На якому материку знаходиться Україна? 2. З якими державами вона межує?

Ти живеш у самостійній незалежній державі — Україні. Всі люди, які постійно живуть в Україні, — це народ України. Чисельність його близько 48 мільйонів.

Більшість народу України — це українці. Територія України — місце на Землі, де українці жили з давніх часів. Тут розвивалася їхня мова — українська, звичаї, традиції, ремесла, культура. Тут була створена держава українців — Київська Русь, а тепер — Україна.

Україна має славу історію, бо існує дуже давно. Українці будували свої міста і села, золоті храми, створювали пісні, казки, в різні часи боронили свою землю від загарбників.

В Україні, крім українців, живуть люди понад 100 інших народів. Це — росіяни, євреї, поляки, болгари, угорці, румуни, кримські татари, вірмени, цигани, словаки та інші. Україна — їхня Батьківщина, бо більшість з них тут народилися. В Україні жили їхні батьки і діди, увесь їхній рід.

Усі жителі України мають знати й любити державну мову — українську, спілкуватися нею. Вони мають вивчати українські звичаї, любити, охороняти і примножувати багатства України. А також вивчати мову і культуру того народу, до якого належать, берегти їх.

Люди всіх народів мають поважати один одного, жити дружно та працювати разом на благо України.

Територія України поділена на області. Кожна область має свої межі і місто — обласний центр. В Україні — 24 області. Назва області походить від назви обласного центру. Наприклад, місто Полтава — обласний центр Полтавської області. Тільки у Волинській області обласним центром є місто Луцьк, а в Закарпатській — місто Ужгород. Київ — це обласний центр і столиця країни. До складу України входить також Республіка Крим. Її столиця — місто Сімферополь.

У містах живуть міські жителі, а в селах — сільські. Міста будуються там, де є родовища корисних копалин, залізна або шосейна дорога. В містах люди працюють на заводах і фабриках, у різних установах. В селах — займаються рослинництвом і тваринництвом.

На Поліссі села невеликі. Вони знаходяться на підвищеннях, сухих місцях. У зоні лісостепу села багатолюдніші, розташовані біля річкових долин. У степах села бувають тягнуті вздовж річок протягом кількох кілометрів. А в Карпатах окремі садиби розкидані по схилах гір на значній відстані одна від одної.

Найбільші міста України — Київ, Харків, Дніпро-

петровськ, Донецьк, Одеса, Запоріжжя, Львів та інші обласні центри.

Практична робота. 1. Розглянь карту природних зон України. Якими умовними знаками позначають міста? Чому ці знаки різні за розмірами? 2. На карті знайди обласні центри України. 3. Визнач, у яких природних зонах вони знаходяться.

Учись працювати з картою. Показуй умовний знак (кружечок) міста, а не його назву.

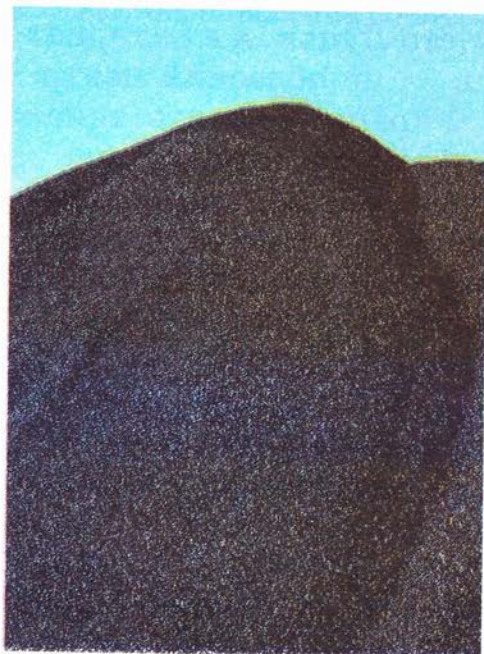

Перевір себе. 1. Як називається держава, в якій ти живеш? 2. Скільки областей в Україні? 3. Яка республіка входить до складу України?

ОХОРОНА ПРИРОДИ В УКРАЇНІ

Ти вже переконався, що природа в Україні багата і різноманітна. Але вона потребує охорони.

Великої шкоди довкіллю завдає недбайливе видобування корисних копалин, що ведеться відкритим способом. Величезні ями, глибокі котловини залиша-

ються на поверхні землі. Не меншу небезпеку становлять і терикони — нагромадження породи, насипаної біля шахт. Вони забруднюють не тільки ґрунти, а й повітря.

Останнім часом в Україні вирубується багато лісів, що спричиняє вивітрювання ґрунту, його зсуви в горах, утворення ярів і балок. Від вирубування лісів і осушення боліт міліють, а в спеку пересихають водойми. Адже ліс і болото їх «живлять». Вони затримують талу й дощову воду, яка поступово надходить до річки або озера.

Водойми потерпають від забруднення. У річки, озера, в Азовське і Чорне моря потрапляє нафта, бензин, отруйні речовини, побутові відходи. Від них масово гинуть рослини і тварини.

Непоправної шкоди всій природі України завдала аварія на Чорнобильській атомній станції.

У нашій країні прийнято ряд законів і програм, спрямованих на охорону і збереження природи. Серед них Закон «Про охорону навколишнього природного середовища», «Державна програма охорони та відтворення Азовського і Чорного морів». Вони передбачають багато природоохоронних заходів. Але насамперед — бережне господарювання, повне усунення наслідків екологічних катастроф, запобігання забрудненню довкілля, створення заповідників, національних природних парків, заказників.

Пригадай. 1. Що таке заповідник? 2. Для чого створюються заповідники? 3. Назви заповідники, які ти знаєш.

Національний природний парк — це велика територія, на якій охорона природи поєднується з відпочинком людей і залученням їх до екологічного навчання. З цією метою в парках створено *екологічні дороги* й *екологічні стежки*. Пройшовши ними, люди ознайомлюються з рослинами і тваринами певної місцевості, умовами їх життя та способами охорони. Відомі своєю красою і природним багатством такі

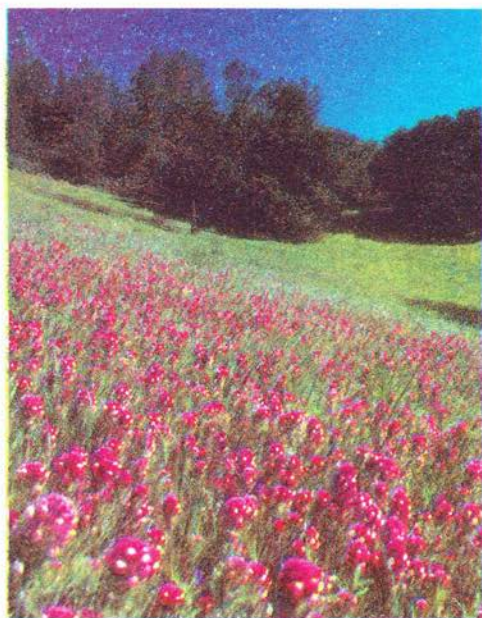
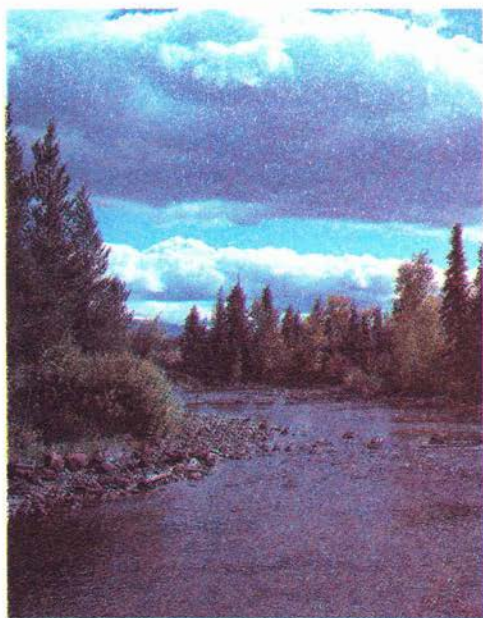
національні природні парки України: Карпатський, Шацький, Азово-Сиваський, Синевір.

Заказник — це територія, на якій охороняється якийсь природний об'єкт. У заказнику дозволяється господарська діяльність, якщо вона не завдає шкоди цьому об'єкту. В заказниках можуть охоронятися різні об'єкти живої і неживої природи. Тому їх і називають по-різному. У ландшафтному заказнику зберігають певні форми поверхні землі, у геологічному — гірські породи, у гідрологічному — водойму, в ботанічному — ділянку, на якій ростуть рідкісні рослини, в зоологічному — місце, де живуть рідкісні тварини.

За додержанням прийнятих природоохоронних законів здійснюється контроль екологічною міліцією.

Україна бере участь у роботі Організації Об'єднаних Націй з охорони навколишнього середовища. Вона приєдналася до багатьох міжнародних домовленостей з охорони довкілля.

Слід пам'ятати, що охорона й поліпшення довкілля в нашій країні і на всій планеті залежать від кожної людини — від її бажання та певних зусиль зберегти красу і неповторність природи.

Перевір себе. 1. Що завдає шкоди природі України? 2. Як держава піклується про охорону природи в Україні? 3. Що таке національний природний парк? 4. Що таке заказник?

Поміркуй. 1. Чому в ґрунтах зменшується кількість перегною? 2. Чому міліють річки після вирубування лісів уздовж їх берегів? 3. Чим заповідник відрізняється від національного природного парку?

Практичне завдання. Разом з однокласниками запропонуй програму збереження природи в Україні.

ТВІЙ РІДНИЙ КРАЙ

РІДНИЙ КРАЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Пригадай. 1. Що таке географічна карта? 2. Що означає масштаб на карті? 3. Назви карти, якими ти користувався. 4. Де на карті знаходяться основні та проміжні сторони горизонту?

Практична робота. 1. На фізичній карті України знайди і покажи *твій рідний край* — область, у якій ти живеш. Назви обласний центр. 2. Визнач, у якій частині України вона знаходиться. 3. З якими областями межує. 4. Визнач відстань від обласного центру твоєї області до Києва — столиці України. 5. Використай карту і склади усну розповідь про область, у якій ти живеш.

Учись працювати з картою. Область покажуй по її межі на всій протяжності.

Пригадай. 1. Які є форми земної поверхні? 2. Якими бувають рівнини? 3. Що таке горб? яр? балка? 4. Що таке гори? Якими бувають гори за висотою? 5. Які є природні водойми? 6. Які частини має річка? 7. Яку водойму називають озером? Яку морем? 8. Що таке болото?

Практична робота. 1. На фізичній карті України знайди територію області, в якій ти живеш. 2. Використай умовні знаки карти і розкажи про форми її поверхні. 3. Назви водойми, що є на території області. 4. Використай карту і склади усну розповідь про земну поверхню області.

Пригадай. 1. Що таке природна зона? 2. Які природні зони є на території України?

Практична робота. 1. Визнач по карті природних зон України, в якій з них розташована область, де ти живеш. 2. Які є особливості пір року на території області? 3. Використай карту і склади усну розповідь про природні зони області.

ристай знання про природну зону й розкажи про рослини і тварин області.

Пригадай. 1. Який прилад використовується для визначення сторін горизонту на місцевості? 2. Як без компаса можна визначити сторони горизонту?

Орієнтуватися на місцевості можна не тільки за Сонцем і компасом, але й за різними ознаками в природі. Наприклад, з південної сторони кора берез завжди біліша, в поодиноких дерев гілки та листя густіші. Мурашники мають пологіший схил, а сніг на південних схилах горбів і балок швидше тане. З північної сторони на деревах, скелях, камінні росте мох, біля кущів і пеньків — гриби, а на північних схилах навесні довго лежить сніг.

Пригадай свої спостереження у природі. Розкажи про місцевість, де ти живеш, за планом: 1. Назва населеного пункту. 2. Форми земної поверхні навколо нього. 3. Водойма поблизу населеного пункту. З якої сторони протікає чи знаходиться? 4. Рослинний і тваринний світ навколо населеного пункту. 5. Як люди охороняють природу? Яка твоя участь у збереженні й охороні природи?

ПОГОДА В РІДНОМУ КРАЇ

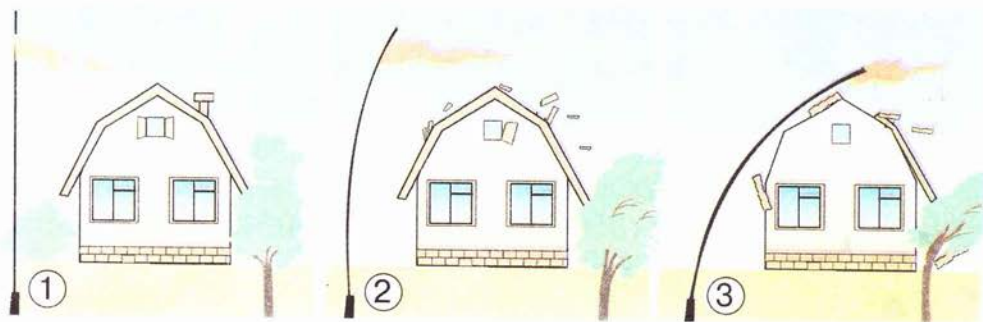

Пригадай. Ти ведеш спостереження за погодою в тій місцевості, де живеш? За чим спостерігаєш? Про що записуєш у календар погоди? Якими умовними знаками користуєшся?

Ти вчив, що атмосфера — це повітряна оболонка, яка оточує нашу планету. Атмосфера складається з кількох шарів. Найнижчий, багатий киснем, знаходиться біля земної поверхні. Зміни, які відбуваються в цьому шарі повітря над певною місцевістю, називають *погодою*. Змінюються температура повітря, сила і напрям вітру, стан неба, опади.

Ти знаєш, що температуру повітря вимірюють *термометром*.

Сонце нагріває земну поверхню неоднаково. В одних місцях більше, в інших — менше. Там, де поверхня нагрівається більше, повітря над нею стає теплішим. Тепле повітря легке, тому воно піднімається вгору. На його місце переміщається повітря з холодніших місць. Тому повітря весь час рухається над поверхнею Землі. Рух повітря — це вітер. Вітер буває різної сили: *слабкий, помірний, сильний*, а іноді — *дуже сильний*.

Сила вітру: 1 — *помірний*; 2 — *сильний*; 3 — *дуже сильний*.

Напрямок вітру визначають за тією стороною горизонту, звідки він дме. Якщо, наприклад, з півночі, то вітер — *північний*, з південного заходу — *південно-західний*.

Для визначення напрямку вітру є прилад — *флюгер*.

Зміна напрямку вітру зумовлює зміну погоди. Північний вітер у всі пори року приносить похолодання, південний — потепління. Вітер з моря чи океану несе вологу, з посушливих місць дмуть сухі вітри.

У повітрі є невидима водяна пара. Під час охолодження повітря частина водяної пари перетворюється на дрібнесенькі краплинки води. Якщо охолодження відбувається низько над поверхнею землі, утворюється *туман*, а високо — *хмари*. Хмари переносить вітер. Ти спостерігав, що небо може бути *безхмарним*, частково або повністю *вкрите хмарами*.

Воду, яка випадає з повітря на поверхню Землі, називають опадами. Опади — це *дощ, град, сніг, роса, іній*.

Практична робота. Використай результати спостережень за погодою у місцевості, де ти живеш, і визнач: 1. Якою є найвища і найнижча температура повітря в різні пори року? 2. Які вітри переважають? 3. У яку пору року бувають сильні вітри? 4. Чи впливає напрям вітру на зміну температури? 5. Які опади випадають у різні пори року? 6. Які вітри приносять найбільше опадів?

Щодня по радіо, телебаченню, в газетах повідомляється *прогноз погоди*. Прогноз — це передбачення, якою буде погода в майбутньому. Прогноз може бути на найближчу добу, на тиждень і на триваліший час. Складають прогноз синоптики-метеорологи. Ці фахівці ведуть спостереження за погодою на метеорологічних станціях. Такі станції є в кожній області. Дані про погоду в різних частинах Землі метеорологи одержують із штучних супутників.

Передбачати погоду можна за місцевими ознаками. Які з них ти знаєш? Які вже перевірів під час своїх спостережень?

Перевір себе. 1. Що називають погодою? 2. Чому змінюється температура повітря? 3. Як виникає вітер? 4. Що таке опади? Якими бувають опади? 5. Які прилади використовують під час спостережень за погодою?

Поміркуй. 1. Використай фізичну карту півкуль і поясни, чому вітер з півночі в усі пори року на територію України приносить похолодання, а з півдня — потепління? 2. Які вітри можуть приносити в Україну вологу, а які — посуху? Чому? 3. Чи може залежати погода окремої місцевості від форм її поверхні? Доведи свою думку.

КОРИСНІ КОПАЛИНИ В РІДНОМУ КРАЇ

Пригадай. 1. Що таке корисні копалини? 2. Які корисні копалини називають горючими? рудними? нерудними? Наведи приклади. 3. Що називають родовищем корисної копалини?

Учись працювати з картою. Родовища корисних копалин на географічній карті позначаються умовними знаками. Кожна корисна копалина має свій умовний знак.

Практична робота. 1. По фізичній карті України визнач, які корисні копалини добувають на території області, в якій ти живеш. 2. До якої групи вони належать? 3. Які з корисних копалин є в тій місцевості, де ти живеш?

Виявити властивості цих корисних копалин тобі допоможуть досліді.

1. Розглянь корисну копалину. В якому стані вона знаходиться в природі: у твердому чи рідкому?
2. Визнач її колір.
3. Понюхай корисну копалину. Чи має вона запах?
4. Якщо корисна копалина тверда, спробуй її розламати. Визнач її крихкість.
5. Укинь корисну копалину в склянку з водою і розмішай. Визнач, розчинна чи нерозчинна вона у воді.

6. Разом з учителем спостерігай: Чи горить корисна копалина? Яким полум'ям? Чи утворюється дим під час горіння? Скільки залишається попелу?

7. Зроби висновок про властивості корисної копалини.

Зробити висновок про властивості корисної копалини — означає назвати всі її властивості в тій послідовності, в якій ти їх вивчав за допомогою дослідів.

Наприклад, торф — тверда речовина бурого кольору, без запаху, крихка, легша за воду, але вбирає її. Торф не розчиняється у воді. Сухий торф легко загоряється, горить тьмяно, виділяє тепло. Під час горіння утворюється багато диму. Після згоряння торфу залишається багато попелу.

Кам'яне вугілля — тверда речовина чорного кольору, без запаху, крихка, важча за воду, нерозчинна у воді, горить яскравим полум'ям, виділяє багато тепла.

Нафта — рідина темно-бурого кольору, з різким запахом, масляниста, легша за воду, нерозчинна у воді. Горить неяскравим полум'ям, виділяє дуже багато тепла.

Корисні копалини залягають у землі на різній глибині. Тому їх добувають по-різному. У *відкритих кар'єрах* добувають ті корисні копалини, які знаходяться близько до поверхні землі. Для добування з глибини будують *шахти*, бурять *свердловини*.

В Україні відкритим способом добувають *торф, залізну руду, глину, пісок, граніт, вапняк*. У шахтах — *кам'яне і буре вугілля, залізну і марганцеву руду, кам'яну сіль*. За допомогою свердловин — *природний газ і нафту*.

Перевір себе. 1. Як позначають родовища корисних копалин на карті? 2. За допомогою яких дослідів ти визначав властивості корисної копалини? 3. Якими способами добувають корисні копалини у місцевості, де ти живеш?

Поміркуй. Ти вже знаєш, що корисні копалини з часом вичерпуються. Разом з однокласниками запропонуй власні шляхи збереження корисних копалин.

Практичне завдання. За допомогою карти визнач, у яких областях України добувають ті самі корисні копалини, що й на території області, де ти живеш.

ГРУНТИ В РІДНОМУ КРАЇ

Пригадай. 1. Що таке ґрунт? 2. З чого він складається? 3. Як утворюється перегній? 4. Яке значення має ґрунт?

Ти вже знаєш, що ґрунт — це верхній пухкий шар землі, в якому ростуть рослини. Ґрунт складається з перегною, піску, глини, води, повітря й мінеральних солей.

Ти, мабуть, спостерігав у природі, що ґрунт має неоднаковий колір. В одних місцях після дощу вода швидко просочується в ґрунт, а в інших — затримується й утворюються калюжі. Є ділянки з багатою рослинністю і з бідною. Це тому, що є різні ґрунти. В них міститься різна кількість речовин, з яких ґрунт складається.

Ґрунт чорного кольору називають *чорноземом*. У ньому багато перегною. Чорнозем добре пропускає воду і повітря, зберігає вологу.

Інші ґрунти мають світліше забарвлення через те, що перегною в них мало. В одному ґрунті більше піску, в іншому — глини. Ґрунт, у якому багато піску, називають *піщаним*. А той, у якому міститься багато глини, — *глинистим*.

У піщаному ґрунті мало повітря. Він швидко пропускає воду, але погано її зберігає. Вода швидко випаровується, і ґрунт стає сухим.

Глинистий ґрунт містить дуже мало повітря. Він повільно пропускає воду, але довго її зберігає. Коли багато вологи, глинистий ґрунт стає в'язким, а після висихання — твердим і щільним.

Щоб дізнатися, які ґрунти є в тій місцевості, де ти живеш, візьми зразки різних ґрунтів і проведи дослід.

1. Розглянь ґрунт і визнач його колір.
2. Візьми склянку з водою і вкинь у неї ґрунт. Спостерігай за бульбашками повітря. Скільки повітря є в ґрунті?
3. Візьми порожню склянку. Насип туди ґрунту. Налий зверху невелику кількість води. Спостерігай, як ґрунт пропускає воду: швидко чи повільно.
4. За встановленими ознаками назви ґрунти, які є в місцевості, де ти живеш.

Щоб родив багатий урожай, ґрунт треба добре обробляти. Восени на полях ґрунт орють, на невеликих ділянках — перекопують. Весною його боронують. У пухкий ґрунт добре проникає вода і повітря. Під час оранки, перекопування, боронування знищуються також бур'яни і комахи-шкідники. Щоб зберегти вологу, верхній шар ґрунту розпушують і влітку після випадання дощів. Малородючі ґрунти — глинистий і піщаний — удобрюють торфом, перегноем, мінеральними добривами. Удобрення потребує й чорнозем, бо рослини для росту і розвитку забирають з нього багато поживних речовин.

Поміркуй. 1. Порівняй чорнозем з піщаним і глинистим ґрунтами. Чим вони різняться? 2. Чому чорнозем — це родючий ґрунт, а піщаний і глинистий ґрунти — малородючі? 3. Чому на розпушеному ґрунті краще ростуть рослини?

Практичні завдання. 1. З'ясуй, який ґрунт на пришкільній клумбі або присадибній чи дачній ділянці. Чим його удобрюють? Як обробляють? 2. Запропонуй способи підвищення родючості ґрунту на клумбі або присадибній ділянці.

ПРИРОДНІ УГРУПОВАННЯ РІДНОГО КРАЮ

Що таке природне угруповання

Пригадай. 1. На які «царства» поділяють живі організми? 2. З яких ланок складається ланцюг живлення? 3. Що називають докільям живого організму? 4. Які умови є необхідними для росту і розвитку рослин? Для життя тварин?

Ти вже знаєш, що на Землі багато різноманітних живих організмів. Вони поселяються там, де є необхідні умови для життя. Одні живуть у лісі, інші — в степу, на луках, у водоймі чи на болоті. Там вони утворюють *природні угруповання*.

У природному угрупованні всі живі організми поділяють на три групи, які можна назвати: *організми-виробники*, *організми-споживачі* та *організми-перетворювачі*.

Організми-виробники — це рослини. Тільки рослини здатні з речовин неживої природи утворювати поживні речовини для живих організмів. Для цього вони використовують енергію Сонця. Пригадай, рослини вбирають з повітря вуглекислий газ, всмоктують з ґрунту воду з поживними речовинами. З них вони виробляють цукор, крохмаль, жири й білки. Частину цих речовин і сонячної енергії, яка в них накопичується, рослини використовують для росту. Частину — відкладають у різних органах. Рослини виділяють кисень, яким дихають живі організми.

Організмами-споживачами в природному угрупованні є тварини. Рослиноїдні тварини живляться різними частинами рослин, а самі є кормом для хижих тварин. Отже, утворені рослинами поживні речовини й накопичену в них енергію Сонця тварини використовують для росту, руху й існування. Тварини дихають киснем, а в повітря виділяють вуглекислий газ.

Живі організми з часом старіють і відмирають. Відмерлими рослинами і тваринами живляться гриби та деякі тварини, наприклад грифи, деякі жуки або їх личинки, мурашки, молюски, черв'яки. Залишки відмерлих живих організмів потрапляють у ґрунт. Завдяки мікроскопічним грибам і бактеріям залишки перетворюються спочатку на перегній, а потім — на мінеральні солі. Це перетворення відбувається завдяки *організмам-перетворювачам*. Мінеральні солі знову разом з водою всмоктують корені рослин.

У природному угрупованні живі організми пов'я-

зані ланцюгами живлення, тому залежать один від одного. Вони також залежать і від умов, у яких живуть. Щоб вижити в довкіллі, живі організми пристосувалися до певних умов життя.

Пригадай. 1. Завдяки яким ознакам рослини пристосувалися до надміру вологості? До нестачі вологості? 2. Як виживають рослини в затінених місцях? 3. Як рослини пристосувалися до захисту від винищення тваринами й людиною? 4. Як тварини пристосувалися здобувати корм? 5. Які ознаки допомагають диким тваринам захищатися від ворогів?

Природним угрупованням є ліс.

Практична робота. 1. Розглянь малюнок лісу як природного угруповання. 2. Назви організми лісу, які є виробниками; споживачами; перетворювачами. 3. Які зв'язки існують між ними в лісі? Наведи приклади. 4. Як пристосувалися до життя в лісі рослини? тварини?

Поміркуй. 1. Доведи, що ліс є природним угрупованням. 2. Які дії людей можуть зруйнувати ліс як природне угруповання?

Луки — природне угруповання

Пригадай. 1. Чи доводилося тобі влітку бувати на луках? 2. Які рослини і яких тварин зустрічав ти на луках? 3. Що тобі там сподобалося?

Луки — це безлісі ділянки, вкриті трав'янистими рослинами. Вологі луки розташовані в долинах річок, біля боліт.

На відміну від степів на луках трав'янисті рослини утворюють густий покрив. Їхні корені й кореневища тісно переплітаються у верхньому шарі ґрунту, який називають дерниною. Дернина захищає ґрунт від висихання і вивітрювання.

Найвищими трав'янистими рослинами на луках є тимофіївка, стоколос, лисохвіст. Їх маленькі зеленуваті квітки на тонких соломинах похитуються навіть від легенького вітерцю. З допомогою вітру вони запилюються.

Більшість трав'янистих рослин яскраво квітують. Це — голубі дзвоники, ліловий горошок мишачий, фіолетова герань, біла королиця, різнобарвна конюшина. Квітки не тільки запашні, вони містять солодкий сік — нектар. Над квітучими рослинами літають бджоли, різнобарвні метелики, волохаті джмелі, оси. Вони збирають нектар і запилюють квітки.

Практична робота. 1. Розглянь малюнок (с. 154) луків як природного угруповання. 2. Назви рослини, які ти розпізнав. 3. Які тварини населяють луки? 4. Чи існують взаємозв'язки між живими організмами на луках? 5. Які рослини і яких тварин луків ти зустрічав у природі? Які побачив на малюнку вперше?

Різними частинами рослин та їх соком живляться жуки, личинки метеликів — гусінь, цикади, попелиці. На попелиць полює сонечко. Дрібна гусінь, цикади, метелики є кормом зеленого коника. Увесь час чути його сюрчання, але самого важко побачити. Зелене забарвлення сплющеного тіла робить коника непомітним у траві.

На комах полює жаба трав'яна, ропуха, ящірка. А їх самих підстерігає вуж. А також журавель сірий, лелека білий, які прилітають на луки в пошуках корму.

У високій траві будують гнізда, знаходять корм і ховаються від ворогів невеликі птахи — деркач, перепілка, травник. Вони живляться комахами, а перепілка — ще й насінням рослин.

Постійними мешканцями луків є звірі — кроти й миші, які живуть у норах. Кріт риє нори і викидає ґрунт на поверхню, утворюючи горбочки. Він поїдає

шкідливих комах, черв'яків, личинок жуків, слимаків, що живуть в ґрунті. Для мишей кормом є різні частини рослин.

Залишки рослин і тварин на луках перегнивають. Ґрунтові бактерії перетворюють перегній на поживні речовини для рослин. У цьому їм допомагають гриби: опеньки лугові, печериці, дощовики.

Перевір себе. 1. Назви трав'янисті рослини, які ти запам'ятав. 2. Які зв'язки між рослинами і комахами існують на луках? 3. Які групи тварин живуть на луках? 4. Назви тварин, які з'являються на луках в пошуках корму. 5. Яке значення на луках мають ґрунтові бактерії і гриби?

Поміркуй. 1. Які з живих організмів на луках є виробниками? споживачами? перетворювачами? 2. Які зв'язки існують на луках між рослинами і тваринами? Наведи приклади. 3. Які зв'язки існують між тваринами різних груп? 4. Як живі організми пристосувалися до життя на луках? Наведи приклади. 5. Доведи, що луки — це природне угруповання? 6. Які дії людей можуть зруйнувати луки як природне угруповання?

Практичні завдання. 1. Побудуй ланцюги живлення, які склалися на луках. 2. Якщо у місцевості, де ти живеш, є луки, разом з однокласниками поспостерігай за ними. Які рослини там ростуть? Які з них лікарські? Які тварини зустрічаються?

Прісна водойма — природне угруповання

Пригадай. 1. Які водойми є на території України? 2. Які водойми називають прісними? Які — солоними? 3. Назви прісні водойми свого краю.

Літнього дня здається, що у водоймі панує спокій. Але це не так, бо там вирує життя.

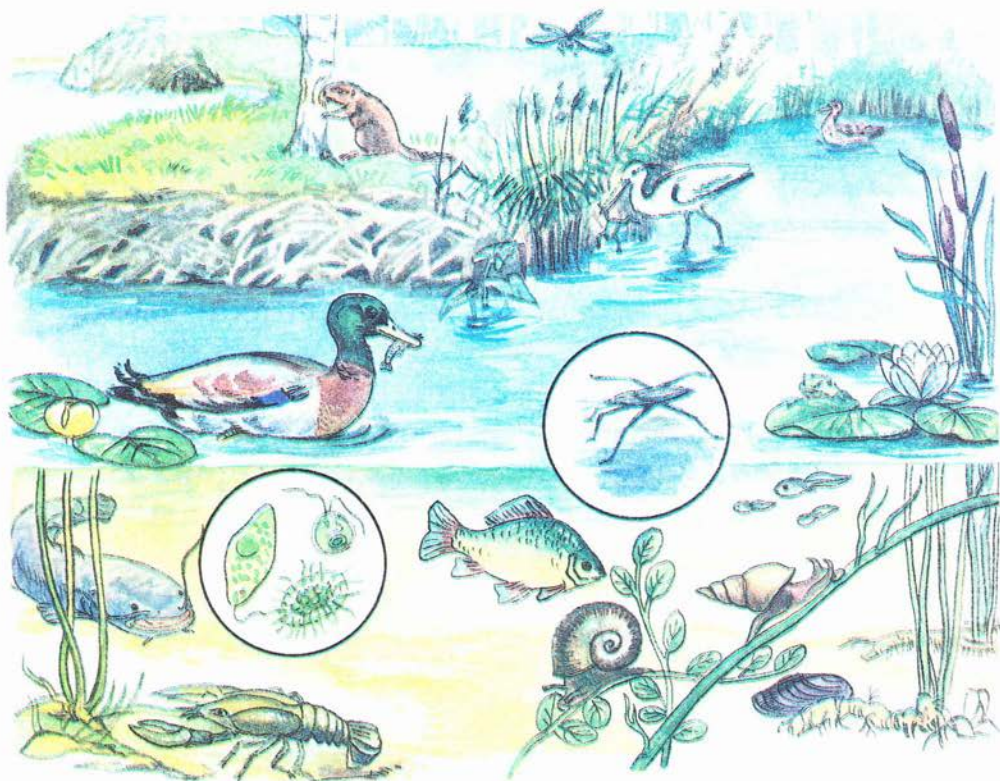
На мілководді біля берега ростуть невисокі рослини: стрілолист, ситник, осока. Далі утворюють густі зарості очерет і рогіз. Їх кореневища знаходяться в мулистому дні, а стебла з листками — над водою.

Глибше плавають на водній гладіні великі листки й

гарні квітки латаття білого і глечиків жовтих. Коріння цих рослин закріплюється на дні, а тонкі гнучкі стебла виносять листки і квітки на поверхню. На поверхні води плаває маленька рослина — ряска. У товщі води утворюють зарості елодея, роголисник. Крім квіткових рослин, у водоймі живуть мікроскопічні водорості. Коли їх стає дуже багато, то вода зеленіє.

Рослини вбирають з води вуглекислий газ, а виділяють кисень. Ним дихають живі організми, які живуть у воді. Рослини є кормом для рослиноїдних тварин водойми. У заростях рослин деякі тварини ховаються від ворогів.

Практична робота. 1. Розглянь малюнок водойми як природного угруповання. 2. Назви рослини, які ти розпізнав. 3. Яку відмінність між ними ти помітив? 4. Які тварини населяють водойму? 5. Які рослини і яких тварин водойми ти зустрів у природі? Що ти про них знаєш? 6. Чи існують зв'язки між рослинами і тваринами у водоймі?

Водойму населяють різні тварини. Хижа комаха-водомірка швидко бігає по поверхні води, бо на її довгих ніжках є волоски, змащені жиром. Вона полює за дрібними комахами.

У товщі води живуть мікроскопічні тварини — інфузорії і дрібнесенькі рачки. Вони годуються мікроскопічними водоростями, а самі є кормом для мальків риб. У воді по стеблах рослин повзають рослиноїдні молюски — ставковики і катушки. Серед рослин плавають хижі жуки — водолуб і плавунець, живуть личинки бабки, які нападають на мальків, пуголовків, водяних комах.

По дну повзають червоні личинки комарів, маленькі рачки — водяні ослики та річкові раки. Вони живляться залишками рослин і тварин, очищаючи водойму. У цьому їм допомагають молюски — беззубка і перлівниця, тіло яких стиснуте між двома твердими стулками. Через них тварини проціджують воду, щоб виловити поживу.

Постійні мешканці водойми — риби. Серед них є рослиноїдні — товстолобик, червонопірка; всеїдні — карась, лящ, короп; хижі — щука, судак, сом. Їжею всеїдних є частини рослин і личинки комах, черв'яки, дрібні рачки. Хижі підстерігають дрібну рибу, пуголовків, а великі соми — навіть птахів і звірів.

У воді частину свого життя проводять жаби, тритони, водяні вужі.

У прибережних заростях очерету і рогозу гніздяться водоплаваючі птахи: качки, гуси, леbedі. Вони добре плавають і пірнають. Ці птахи всеїдні. Через дзьоб вони проціджують рідкий мул, затримуючи все їстівне. На мілководді за жабами й рибою полюють чаплі і лелеки.

З водою пов'язане життя деяких звірів: видри, нутрії, хохулі, бобра. Вони добре плавають, а живуть у берегових норах. Вхід до них захований під водою. Нутрія і бобер — рослиноїдні звірі. Хохуля поїдає як рослини, так і молюсків, комах, п'явок, мальків риб.

Видра полює на риб, раків, жаб, водоплаваючих птахів.

Ти вже знаєш, що всюди є бактерії. Живуть вони й у водоймі. Бактерії перетворюють залишки живих організмів на мінеральні солі — поживні речовини для рослин.

Перевір себе. 1. Назви ті рослини водойми, які ти запам'ятав. 2. Яке значення мають рослини у водоймі? 3. Які групи тварин живуть у водоймі? Наведи приклади рослиноїдних тварин; хижих; всеїдних. 4. Які тварини очищають водойму від залишків рослин і тварин? 5. Яке значення у водоймі мають бактерії?

Поміркуй. 1. Які з живих організмів у водоймі є виробниками? споживачами? перетворювачами? 2. Які зв'язки існують між рослинами і тваринами у водоймі? Наведи приклади. 3. Які зв'язки існують між тваринами різних груп у водоймі? Наведи приклади. 4. Як живі організми пристосувалися до життя у водоймі? Наведи приклади. 5. Чому водойму називають природнім угрупованням? Доведи свою думку. 6. Які дії людей можуть зруйнувати водойму як природне угруповання?

Практичне завдання. Побудуй кілька ланцюгів живлення, які склалися у водоймі.

Болото — природне угруповання

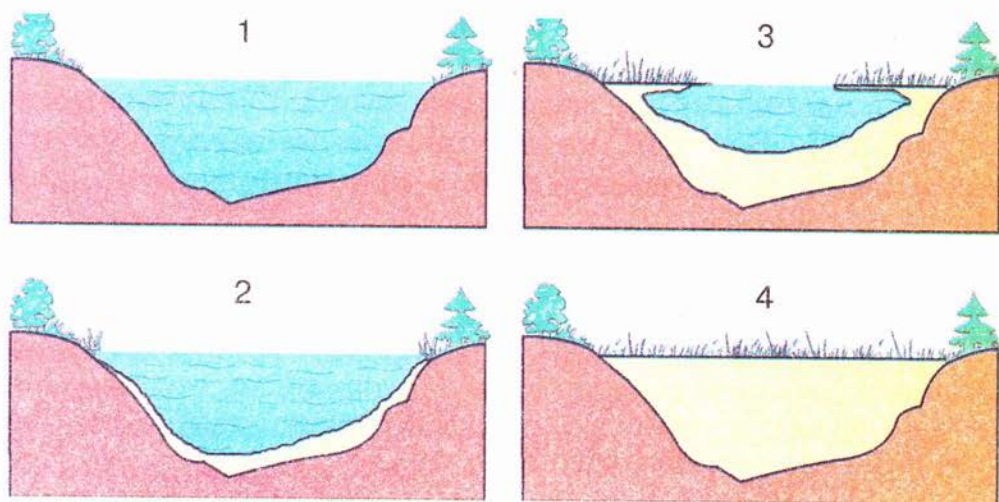

Пригадай. 1. Що таке болото? 2. Де в природі утворюються болота?

Якщо болото утворюється на місці озера, то як це відбувається?

Вода річок, струмків, які впадають в озеро, приносить частинки ґрунту, глини, піску. В озері вони осідають на дно.

На дно постійно падають також відмерлі рослини. В озері живе мало організмів, які живляться рештками рослин. А бактерії не встигають перетворювати їх на поживні речовини. Тому рештки рослин нагромаджуються. Озеро, починаючи від берегів, повільно

Перетворення озера на болото.

міліє. Рослини розростаються не тільки по дну, а й по поверхні води. Їхні коріння щільно переплітається, утворюючи ніби плаваючий килим. Він стає товщим від попадання на нього мулу і частинок рослин. Поступово такий килим вкриває майже всю поверхню води. На ньому селяться вологолюбиві трав'янисті рослини: мох сфагнум, осока, пухівка, комахоїдна рослина — росичка, а також кущики журавлини та чорниці. Утворюють зарості рогіз, очерет.

Мох сфагнум швидко росте верхівкою. Нижня частина його стебла відмирає, вбираючи, ніби губка, велику кількість води. Мох виділяє речовини, які знищують бактерії. У болотному ґрунті бактерії не живуть ще й через те, що в ньому багато вологи і мало кисню. Тому рештки моху майже не перегнивають. Разом з рештками інших болотних рослин вони ущільнюються і з часом перетворюються на торф.

На болотах літає багато комарів, мошок. На болотних рослинах живуть інші комахи та їхні личинки, молюски.

Комахи є кормом для жаб, ящірок, комахоїдних болотних птахів — курочки болотної, куликів. На болотах знаходять корм і безпечне місце для гнізду-

вання чапля руда і журавель сірий, а також дикі качки й гуси. Живе на болоті хижий птах — лунь болотний. Він полює на водяних птахів. Селяться на болотах і звірі: щур водяний, ондатра, нутрія.

У болотах зосереджені великі запаси води. З них бере початок багато річок. Болота є природними фільтрами для води. Вони очищають її від отруйних речовин і хвороботворних мікробів. На болотах росте багато лікарських рослин, водяться рідкісні птахи. Осушення великої кількості боліт зашкоджує природі.

Перевір себе. 1. Як озеро перетворюється на болото? 2. Які особливості має мох сфагнум? 3. Назви рослини, що ростуть на болоті. 4. Назви тварин, які живуть на болоті.

Поміркуй. 1. Чому на болоті не перегнивають залишки рослин? 2. Як утворюється торф? 3. Порівняй природні умови на луках і на болоті. Чим вони різняться? 4. Чому на луках різноманітніший рослинний світ, ніж на болоті? 5. Які зв'язки існують на болоті між живими організмами?

Практичні завдання. 1. Побудуй кілька ланцюгів живлення, які склалися на болоті. 2. Підготуй розповідь про одну з рідкісних рослин або тварин болота.

РОСЛИННИЦТВО В РІДНОМУ КРАЇ

Пригадай. 1. Які рослини називають культурними? Наведи приклади. 2. Яке значення для людей мають культурні рослини?

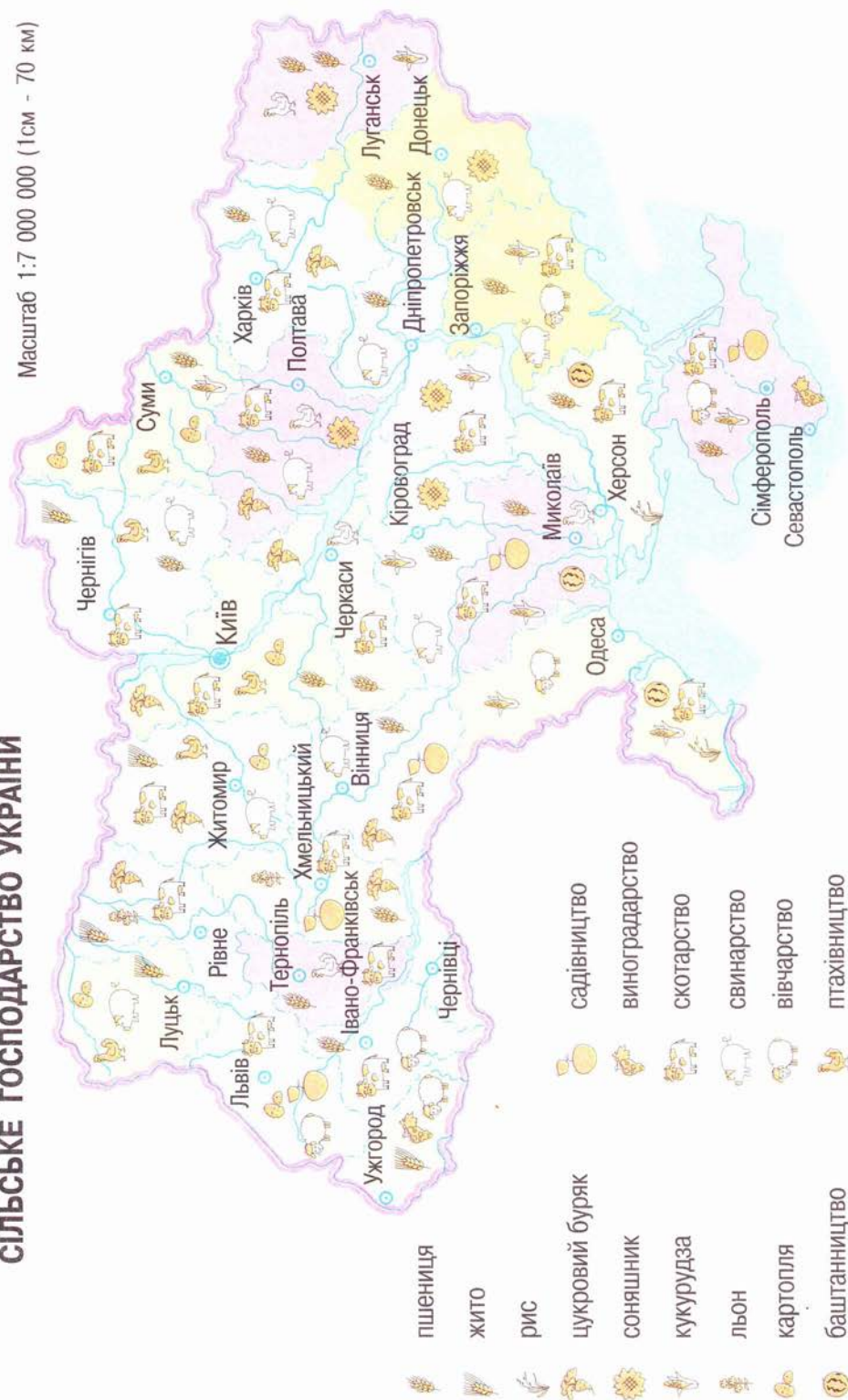
У селах люди займаються сільським господарством: рослинництвом і тваринництвом.

Рослинництво — це вирощування культурних рослин. Їх люди вирощують передусім для того, щоб мати продукти харчування, одяг, корм для свійських тварин.

Для росту і розвитку різних культурних рослин, як і дикорослих, необхідна певна кількість світла, тепла, води, а також поживних речовин. Серед культурних

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ

Масштаб 1:7 000 000 (1см - 70 км)

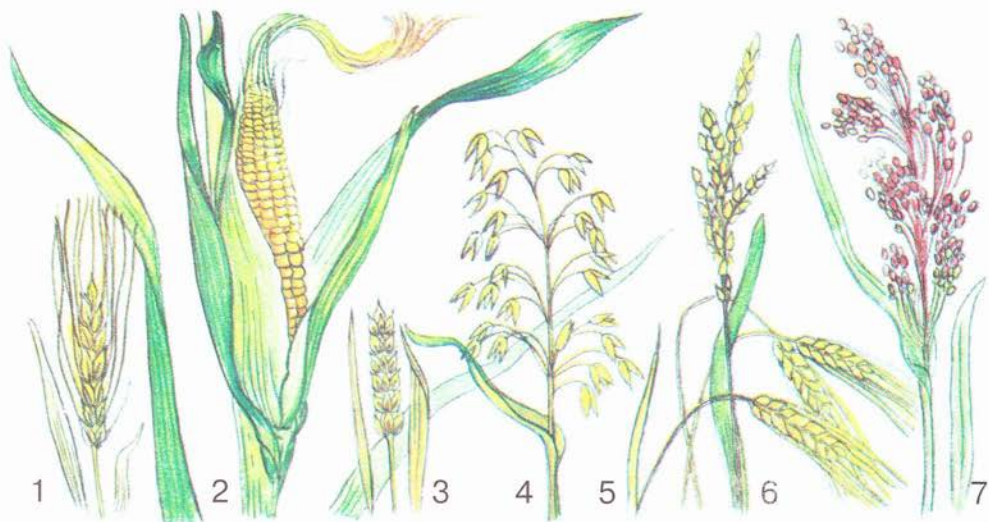

рослин є теплолюбиві і холодостійкі, вологолюбиві й посухостійкі. Тому їх вирощують у тих природних зонах, де є для них сприятливі природні умови. Однак високі врожаї культурних рослин залежать не тільки від природних умов, а й від праці людей. Вони мусять добре дбати про підготовку ґрунту до посіву, затримувати вологу, своєчасно висівати насіння в ґрунт, а також доглядати за посівами і збирати врожай.

В Україні переважно вирощують зернові і технічні рослини, овочі, фрукти.

Зернові рослини — це трав'янисті рослини, у яких корінь росте пучком, стебло порожнє — соломину, листки довгі й вузькі, плід — зернівка.

1 — жито; 2 — кукурудза; 3 — пшениця;
4 — овес; 5 — ячмінь; 6 — рис; 7 — просо.

Практична робота. 1. Розглянь малюнки й назви зернові рослини. 2. По карті (с. 162) визнач, які з них вирощують на полях області, у якій ти живеш. 3. Вибери ці зернові рослини з гербарію і визнач: форму кореня; заповнене чи пусте стебло; довжину і ширину листків; який плід. 4. Розкажи, що з них виробляють. Де використовують?

Основною зерною рослиною в Україні є пшениця: озима та яра. Озиму пшеницю сіють восени, а яру —

навесні у добре зволожений ґрунт. Найкращі врожаї пшениця дає на чорноземних ґрунтах лісостепу і степу. Озиме жито — холодостійка, невибаглива рослина. Добре родить у північній частині України. До ярих невибагливих зернових рослин належать ячмінь і овес. Кукурудза любить тепло і світло. Високі врожаї дає тільки на чорноземах з достатньою кількістю вологи. Рис дуже теплолюбива і вологолюбива рослина, тому його вирощують на поливних землях півдня України.

Із пшеничного і житнього борошна випікають хліб. Із зерна вівса, ячменю, рису, кукурудзи виробляють крупу, а з кукурудзи — ще й олію та крохмаль.

1 — льон; 2 — соняшник; 3 — картопля; 4 — буряк.

Практична робота. 1. Розглянь малюнки і назви технічні рослини. 2. По карті (с. 162) визнач, які з них вирощують на полях області, у якій ти живеш. 3. Розкажи, як люди використовують технічні рослини. Що з них виробляють?

На заводах з картоплі виробляють крохмаль, з насіння соняшника — олію, з коренеплодів буряків — цукор, із стебел льону — тканину. Через те, що ці

рослини переробляють на заводах, їх назвали *технічними*.

Картопля, цукрові буряки, льон ростуть при помірній температурі, але потребують багато вологи і світла. Соняшник — світлолюбна рослина. Він найкраще росте на родючих чорноземних ґрунтах.

Крім зернових і технічних рослин, в Україні вирощують гречку, горох, сою, просо.

Овочі — цінний продукт харчування. Їх вирощують на полях, городах, у теплицях. Різні овочі потребують певних умов для вирощування. Більшість овочів теплолюбів. Найкращий урожай дають на ґрунтах, багатих на поживні речовини і вологу. По всій Україні вирощують цибулю, часник, моркву, капусту, огірки, помідори.

Славиться Україна і своїми садами, у яких ростуть фруктові дерева й кущі. Поширені в Україні яблуня, груша, вишня, слива, смородина, агрус, малина. У Криму та на Закарпатті ростуть персики й виноград. Усі фрукти надзвичайно корисні для здоров'я людини, бо містять багато вітамінів.

Вирощування зернових і технічних рослин, овочівництва, садівництво — це галузі рослинництва.

Перевір себе. 1. Які умови необхідні для росту і розвитку культурних рослин? 2. Назви озимі та ярі зернові рослини. 3. Які рослини називають технічними? Назви їх. 4. У яких умовах овочі дають найкращий урожай? 5. Яке значення мають овочі і фрукти для людей?

Практичні завдання. 1. З'ясуй, які фруктові дерева і кущі ростуть біля твого будинку або біля школи. 2. По карті (с. 162) визнач, вирощування яких культурних рослин переважає в кожній природній зоні України. Поміркуй, чому. 3. Розкажи про одну зернову або технічну рослину твого краю за планом: назва рослини; будова рослини; умови, які необхідні для вирощування; для чого використовується.

ТВАРИННИЦТВО В РІДНОМУ КРАЇ

Пригадай. 1. Яких тварин називають свійськими? Назви свійських тварин. 2. Яке значення для людей мають свійські тварини?

Свійські тварини дають людині молоко, м'ясо, сало, яйця, мед, а також пух, вовну, хутро.

Практична робота. 1. Розглянь малюнки і назви свійських тварин. 2. По карті (с. 162) визнач, яких тварин розводять в області, де ти живеш. 3. Поміркуй, від чого залежить розведення тварин у певній місцевості.

Різних свійських тварин розводять там, де їх можна забезпечити кормом.

Повсюди в сільських місцевостях України розводять корів, тобто займаються скотарством. З молока виробляють багато продуктів харчування. Назви їх.

З весни й до осені корів випасають на пасовищах. Природними пасовищами є луки вздовж річок, узлісся, горби, балки, підніжжя і схили гір. Улітку для корів на зиму заготовляють корм: сіно, силос з лучних трав або з молоді кукурудзи і соняшників. Суха солома використовується для підстилки. Взимку

в раціон корів додають перемелене зерно, буряки, гарбузи.

Поширеним є свинарство. Найбільше воно розвивається там, де вирощують буряки, картоплю, ячмінь, гарбузи, кукурудзу. Ці рослини — корм для свиней. Утримують свиней на свинофермах. Сучасні свиноферми механізовані, без ручної праці.

Вівці — невибагливі тварини. Найбільше овець розводять у Карпатах, де вони ціле літо отарами випасаються на гірських луках — полонинах. Узимку вівці утримуються в кошарах. Розводять овець і на півдні степів. Але там для них недостатньо корму. Вівці дають м'ясо, молоко, з якого виробляють сир — бринзу, а також шерсть для виготовлення вовняних тканин.

Свійські птахи — це кури, качки, гуси, індики. Птахівництво поширене в степовій зоні, де вирощують зернові рослини. Зерно — основний корм для свійських птахів. Вирощують і утримують курей на птахофабриках. Там усі види робіт — годування, напування, прибирання посліду і збирання яєць — механізовано. Птахоферми, на яких розводять гусей і качок, будують біля водойм. Водоплаваючі птахи не можуть жити без води.

Бджільництво дає цінні продукти — мед, віск, лікарську речовину — прополіс. Бджіл розводять у місцевостях з не дуже дощовим літом, де з весни до осені квітують медоносні рослини. Взимку вулики заносять до спеціальних приміщень — зимівників — або ж добре їх утеплюють.

Розведенням і виловлюванням риби в природних і штучних водоймах займаються риболовецькі господарства. Вони вирощують мальків коропа, товстолобика і випускають у водойми. У ставках рибу підгодовують. Коли риба виросте, її виловлюють.

У деяких господарствах вирощують коней. Їх використовують для перевезення вантажів і обробітку ґрунту. Породисті коні беруть участь у спортивних змаганнях.

Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво, рибництво, конярство — це галузі *тваринництва*.

Перевір себе. 1. Які особливості розведення корів? 2. У яких природних умовах в Україні розвивається свинарство? вівчарство? птахівництво? бджільництво? Чому? 3. Які галузі тваринництва є в області, де ти живеш?

Практичне завдання. Розкажи про галузь тваринництва області, в якій ти живеш, за планом: назва галузі; розведенням яких тварин займається; природні умови, що сприяють розведенню цих тварин; особливості розведення тварин; значення тварин для людей.

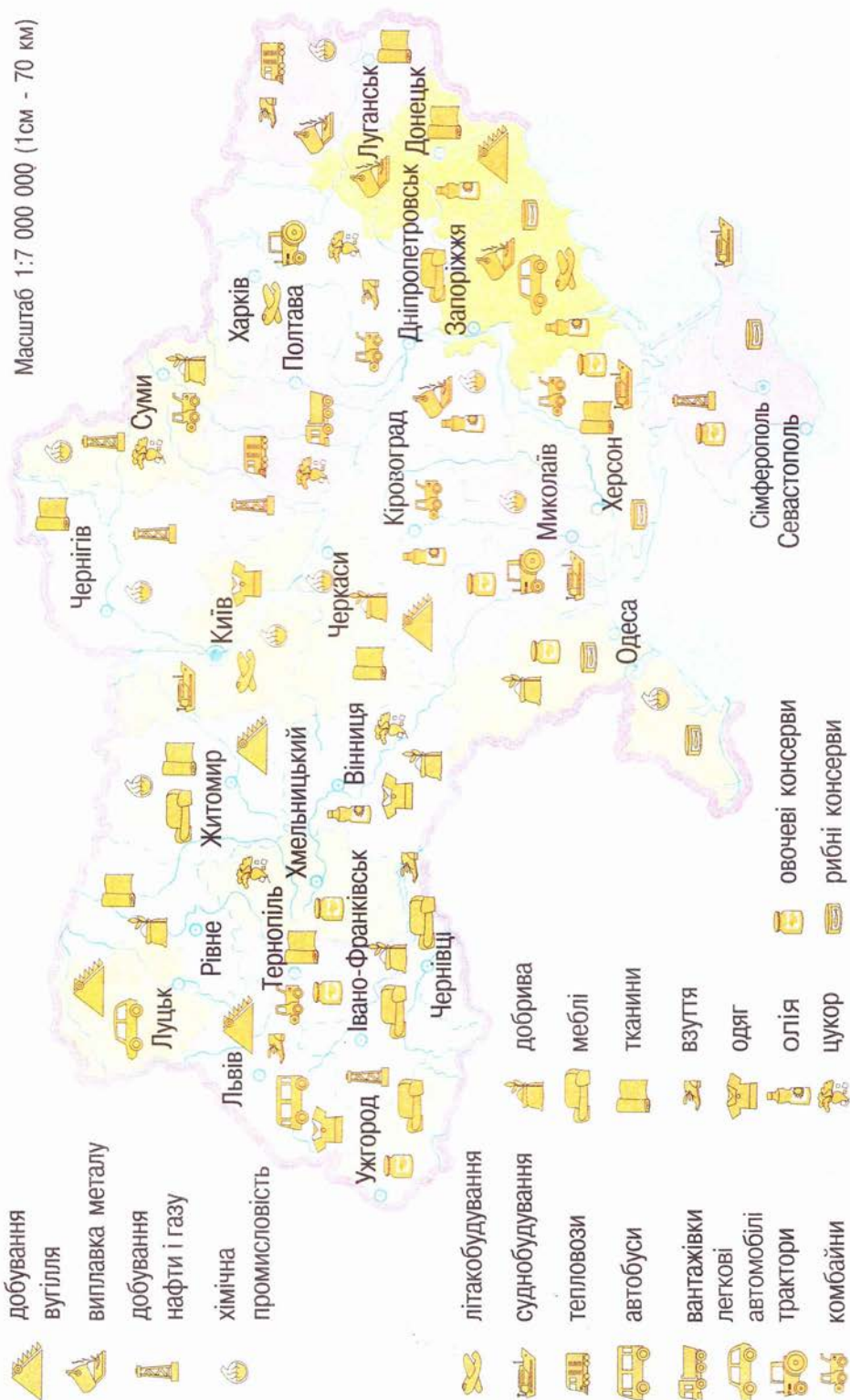
ПРОМИСЛОВІСТЬ У РІДНОМУ КРАЇ

У містах України багато людей працює на промислових підприємствах — заводах і фабриках. Здебільшого вони будуються там, де є сировина, яку на них переробляють, і корисні копалини. Щоб заводи і фабрики працювали, потрібні паливо й електроенергія. Паливо — це горючі корисні копалини. Добуванням палива займаються галузі *паливної промисловості* — вугільна, нафтова, газова, торфова.

ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ

Масштаб 1:7 000 000 (1см - 70 км)

На нафтопереробних заводах з нафти одержують бензин, гас, мазут і багато інших речовин.

Наше життя неможливе без електроенергії. Вона виробляється на гідроелектростанціях, теплових і атомних електростанціях. На гідроелектростанціях на електроенергію перетворюється енергія води. На теплових — енергія вугілля, мазуту, торфу, природного газу, а на атомних — ядерного палива.

Металургійна промисловість охоплює ті заводи, на яких з руд виплавляють метали. Наприклад, із залізної руди на металургійних заводах виплавляють залізо. Металургійні заводи будуються там, де є запаси залізної руди і вугілля, яке використовується в доменних печах.

З кольорових металів в Україні виплавляють алюміній, цинк, нікель, магній. Для одержання цих металів потрібні не тільки руди, а й багато електроенергії.

Практична робота. 1. По карті (с. 169) визнач області, де добувають рудні корисні копалини. 2. Які з них добувають в області, в якій ти живеш? 3. Чи є у твоєму краї металургійний завод або завод, на якому виплавляють якийсь кольоровий метал? 4. З'ясуй, на якій електростанції виробляється енергія, що використовується в місцевості, де ти живеш.

Виробництво машин і устаткування для інших заводів, фабрик, шахт тощо називають *машинобудівною промисловістю*. На машинобудівних заводах в Україні виробляють потужні електродвигуни, турбіни, вугільні комбайни, вантажні й легкові автомобілі, електровози, літаки, кораблі, сільськогосподарські машини, а також устаткування для хімічної та легкої промисловості. Машинобудівні заводи зосереджені у великих промислових містах.

На підприємствах *хімічної промисловості* з корисних копалин виробляють різну продукцію. Наприклад, з торфу, кам'яного вугілля, природного газу і нафти одержують штучні тканини, фарби, пластмаси,

гуму, ліки, штучне хутро, спирт. Поміркуй, де можуть будуватися підприємства хімічної промисловості.

У місцевості, де росте багато лісу, розвивається *деревообробна і паперова промисловість*. З деревини виробляють меблі, різні будівельні матеріали, папір, картон.

По всій Україні діють підприємства *харчової і легкої промисловості*. На підприємствах харчової промисловості переробляють продукцію рослинництва і тваринництва. Виробляють смачні й поживні продукти: крупи, борошно, консерви, цукор, крохмаль, олію, цукерки, м'ясні і молочні вироби. На фабриках легкої промисловості шують одяг, взуття, виготовляють іграшки тощо.

Практична робота. 1. Розглянь карту (с. 169) і визнач, де в Україні найбільше підприємств машинобудівної промисловості; хімічної; деревообробної; харчової; легкої. 2. Чи є машинобудівні заводи в тій місцевості, де ти живеш? Що на них виробляють? 3. Чи є в місцевості, де ти живеш, підприємства харчової і легкої промисловості? Яку продукцію вони дають?

Усі галузі промисловості пов'язані між собою. Їх розвиток залежить від природних багатств. Жодна галузь промисловості не може обійтися без природи. Тому природні багатства треба берегти й економно використовувати.

Поміркуй. 1. Що означає — економно використовувати природні багатства? 2. Яка твоя участь у збереженні природних багатств твого краю та України?

ОХОРОНА ПРИРОДИ В РІДНОМУ КРАЇ

Пригадай. 1. Що таке Червона книга? Яке значення вона має? 2. Для чого створюються національні парки і заказники?

Практична робота. 1. З'ясуй, який заповідник знаходиться на території області, в якій ти живеш. 2. Які рослини і тварини охороняються на його території? 3. Чи зустріча-

ються вони в тій місцевості, де ти живеш? 4. Які з них занесено до Червоної книги? 5. Чи є у місцевості, де ти живеш, національний парк? заказник? Які об'єкти природи в них охороняються?

В Україні є природоохоронні об'єкти, створені людьми. Це — *ботанічні сади* й *зоопарки*. У ботанічних садах спеціально створюються умови для вирощування рослин з різних куточків нашої планети, а в зоопарках — для утримання тварин з різних природних зон Землі.

Крім заповідників, національних природних парків і заказників, в Україні є ще *пам'ятки природи*. Це, передусім, багаторічні дерева, печери, скелі та інші дивовижні витвори природи.

Пам'ятки природи мають велике наукове, культурне, історичне значення. Вони ваблять своєю красою і загадковістю. Наприклад, під охороною знаходиться карстова печера на Тернопільщині. Історичною та природною цінністю є Печера Довбуша і скеля Камінь Довбуша в Чернівецькій області. У селі Верхня Хортиця росте 800-річний дуб. Обхват стовбура цього дуба понад 8 м. За легендами, під ним стояли загони київських князів Олега і Святослава, відпочивав гетьман Богдан Хмельницький.

Практичні завдання. 1. Якщо ти був у ботанічному саду або зоопарку, розкажи, що ти там бачив. 2. Яка рослина або тварина тобі найбільше сподобалася? 3. Склади усну розповідь про неї.

Поміркуй. 1. Яку участь ти брав у охороні природи? 2. Що ти зробив для збагачення природи рідного краю? 3. Що, на твою думку, треба робити, щоб зберегти і примножити природу рідного краю?

ЗМІСТ

УКРАЇНА — ДЕРЖАВА

УКРАЇНА — РІДНИЙ КРАЙ

Скажи своє слово про Україну	4
Звідки походить назва нашої країни?	5
Синє озеро Синяк	6
Волинське диво	6
Назви наших міст	7

ЛЮДИНА

Радість життя	13
Людське «Я»	17
Дбай про своє добре ім'я	20
Людські чесноти	21
Досягнення	23
Винаходи людства	28
Людина серед людей	30
Тримайся з гідністю	32
Чи варто бути правдивим?	33
Про культуру зблизька	34
Правила гостинності	35
Про правопорушення	40
Телефонний тероризм	41
Соромно	46
Передбачай наслідки своїх вчинків	47

ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО

Символіка. Що це таке?	50
Знаймо і шануймо символи свого краю!	51
Державні символи України	54

Українська мова — державна мова України	57
Права й обов'язки громадянина	59
Батьки зобов'язані — діти зобов'язані	60

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА НАРОДУ

Світ казковий і правдивий	64
Що називають «Уманським дивом»?	66
Головна скарбниця давньоруської культури	68
Державні, релігійні та народні свята в Україні	71

Я І ПРИРОДА (Природознавство)

ЗЕМЛЯ — НАШ КОСМІЧНИЙ ДІМ

Сонячна система	76
Земля — планета сонячної системи	79
Як обертається Земля	81
Як поверхня Землі нагрівається сонячними променями	83
Як орієнтуватися на місцевості	85
Як зображують місцевість на плані	88
Як зображують поверхню Землі на глобусі і карті	92
Материки Землі	95
Океани Землі	99
Населення Землі	102
Збережемо природу Землі разом	104

НАША БАТЬКІВЩИНА — УКРАЇНА

Україна на планеті Земля	106
Форми земної поверхні України	107
Водойми України	110
Природні зони України	116
Мішані ліси	119
Степи	123
Південний берег Криму	127
Гори	130
Карпатські гори	131
Кримські гори	135

Населення України	138
Охорона природи в Україні	140

ТВІЙ РІДНИЙ КРАЙ

Рідний край на території України	144
Погода в рідному краї	145
Корисні копалини в рідному краї	148
Ґрунти в рідному краї	150
Природні угруповання рідного краю	151
Луки — природне угруповання	154
Прісна водойма — природне угруповання	156
Болото — природне угруповання	159
Рослинництво в рідному краї	161
Тваринництво в рідному краї	166
Промисловість у рідному краї	168
Охорона природи в рідному краї	171

Навчальне видання

*БАЙБАРА Тетяна Миколаївна
БІБІК Надія Михайлівна*

Я І УКРАЇНА
Підручник для 4 класу

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Художнє редагування *О. В. Пермяков*
Художнє оформлення *Н. М. Андрійченко*
Обкладинка *О. С. Сак*

Здано до набору 05.04.04. Підписано до друку 05.07.04. Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,30+0,33 форзац. Ум. фарбовідб. 59,15. Обл.-вид. арк. 9,87+0,63 форзац. Тираж 490 100 прим. (5-й завод 390 091—490 100 прим.). Вид. № 103. Зам. № 4-304.

ТОВ «Форум», 04053, Київ, Кудрявський узвіз, 7.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК №577 від 29.08.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе»
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8